

הבית הלאומי והבית האישי:

תפקיד השיכון הציבורי בעיצוב המרחב

רחל קלוש ויוברט לו-יון

הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים, הטכניון, חיפה

בעשור הראשון לקיומה של מדינת ישראל הגיע לשיאו מפעל השיכון הציבורי, שבמסגרתו שוכנו מאות אלפי מהגרים חסרי קורת גג.¹ מאמץ רחב היקף זה היה אחד מנקודות המבחן של המדינה כיישות ריבונית, האתראית לאזרחיה ומסוגלת לדאוג לשלומם ולרווחתם. התארגנותה של מדינה צעירה, חסרת משאבים מתאימים ומסגרת ניהולית הולמת, לאספקה כה מסיבית של דיור, היא הישג משמעותי ביותר.² גם טווח הפתרונות התכנוניים שהוצע מצביע על התמודדות מרשימה של קהילה מקצועית עם סד של אילוצים כלכליים וארגוניים ועם זמינות כוח העבודה, שיטות הייצור וחומרי הגלם.

אולם, בצד הישגיו, מפעל השיכון הציבורי מזמין גם ביקורת על שיטתו, על מאפייניו ועל הנחות היסוד שלו. במסגרת אספקת "פתרונות דיור" למאות אלפי המהגרים, כחלק מ"בניין הארץ", התרחש תהליך של קולוניזציה (פנימית) פיסית ודמוגרפית, אשר התבסס על משטר של שליטה באמצעות מודרניזציה כפויה. במסגרת זו, פוזרו ויושבו אוכלוסיות המהגרים בארץ על פי שיקולים פוליטיים של השלטונות, ולמעשה גויסו שלא בידעתם לכיבוש המרחב וליהודו. שיכון של אוכלוסיות אלה נעשה בעיקר באזורים פריפריאליים מבודדים יחסית – פיסית, חברתית ותרבותית – וכתוצאה מכך נוצרו סביבות מגורים שלמות המתקשות, בחלקן עד היום, להפוך ל"מקומות" ממשיים, על אף שהן מהוות מציאות יומיומית בשביל חלק גדול מאוכלוסיית המדינה. סביבות אלה, שתוכננו ועוצבו על ידי מוסדות המדינה, היו ביטוי לדפוס כלכלי-תאגידי ולשליטה תרבותית-פוליטית ציונית-אשכנזית. לצורך ביסוס דפוסי שליטה אלה, המדינה אף הסתייעה בקהילה מקצועית, וזו נרתמה, מצדה, אידיאולוגית ומעשית, לתכתיבים המדינתיים.

* אנו מודים לאורן יפתחאל, לאלונה נצן-שיפטן ולקוראים-שופטים על הערותיהם לגרסאות קודמות של המאמר.

¹ לפי תוכנית השיכון לחמש שנים של משרד העבודה (1959), התבטא גידול האוכלוסייה בעשור הראשון למדינה ב-1,163,000 נפש (ממאי 1948 עד מאי 1959 גדלה האוכלוסייה היהודית בישראל מ-670 אלף נפש ל-1,833,000 נפש). גידול זה מהווה תוספת של 310 אלף משפחות (לפי חישוב של 3.6 נפשות למשפחה), כשמהן 245 אלף משפחות עולים. על פי נתוני משרד העבודה (טנה 1959) הוקמו מראשית 1949 ועד למחצית 1958 במסגרת השיכון הציבורי 189,343 דירות קבע ו-58,383 יחידות דיור ארעיות. ² לדיון השוואתי בהישגיו של פרויקט השיכון הציבורי בישראל ראו Drabkin-Darin 1957; Strong 1971.

במאמר זה נשרטט את הקואורדינטות המרכזיות המעצבות את הדיון על השיכון הציבורי בישראל, הן בהקשר של המדינה, הן בהקשר של פרקטיקות מקצועיות, והן בהקשר של פרקטיקות חברתיות ומעמדיות. דיון זה נעשה בדרך כלל על ידי קהילת האדריכלים, הגיאוגרפים והמתכננים, אשר קבעה את גבולותיו האפיסטמולוגיים של השיח ואת כלליו. מאמר זה יציג באופן ביקורתי את הדילמות המרכזיות של השיח, כדי לחלצו מאחיזתה הבלעדית של קהילת בעלי המקצוע והמומחים. כוונתנו אינה לקרוא תיגר על העשייה התכנונית של שנות החמישים, אלא לחשוף את ההבניה הפוליטית, החברתית והתרבותית, אשר אפשרה לייצר סביבות מגורים שאכפו תבניות מומצאות על מציאות מורכבת ורבת פנים. לצורך זה נציג את ייחודיותו של השיכון הציבורי בישראל, את הנסיבות ההיסטוריות של הופעתו, את הכוחות שהשתתפו ביצירתו, את התפתחותו כתופעה חברתית ותרבותית, ואת האופן שבו הוא מכונן את חייהם, את זהותם ואת השתייכותם החברתית של דייריו.

דמותו של השיכון הציבורי

השיכון הציבורי – אספקת דיור ממסדית מתוכננת – הוא אחד מסימני ההיכר של מדינת הרווחה המודרנית. מקובל לחשוב עליו כעל "טובין ציבוריים", אשר השלטון מספק ל"זכאים" – לאלה שביחס אליהם נטען, כי לא יוכלו להשיג לעצמם דיור במסגרת השוק הפרטי. הטענה המקובלת היא, כי צעד זה הוא חיוני, משום שהוא מסייע לאוכלוסיות חלשות, תוך כדי צמצום תלותן בכוחות השוק. אולם, זהו רק אחד מהיבטיו של השיכון הציבורי, ויש לו היבטים נוספים, כלכליים, חברתיים וטריטוריאליים. כלכליים – הדיוור הוא מוצר, אשר להתערבות המדינה בייצורו יש השלכות רבות על מבנה המשק הלאומי והפרטי כאחד; חברתיים – אספקת דיור היא אמצעי חשוב לעיצוב דמותם החברתית והתרבותית של הדיירים, הן מבחינת הדימוי העצמי שלהם והן מבחינת ההבניה החברתית שלהם; וטריטוריאליים – אספקת דיור היא אמצעי ליישוב אוכלוסייה במרחב, והיא משמשת כלי יעיל לתפיסת שטח ולביסוס שליטה בו. כמו כן, אפשר להתייחס אל השיכון הציבורי גם כאל יצירה בעלת תכונות טקטוניות, מורפולוגיות ואסתטיות הניתנות לעיצוב בכלים תכנוניים ואדריכליים, ולהתפקיד בעיצובו הפיסי של המרחב. על כן, ניתוח מעמיק של תופעת השיכון הציבורי אינו יכול להסתפק בבחינת היעילות של מתן שירותים על ידי ה"מדינה הנדיבה" (Marcuse 1978), אלא עליו לחשוף את סדרי היום הסמויים והגלויים של המדינה, בבואה להתערב באופן מסיבי בשוק הדיור.

כבר מימי הראשונים, מיקד אליו פרויקט השיכון הציבורי בישראל תשומת לב רבה. מחקרים מוקדמים עסקו בעיקר בהערכת מפעל השיכון הציבורי כאמצעי לקליטת העלייה ההמונית בעשור הראשון לקיום המדינה. עבודות אלו בחנו את יעילותו של השיכון הציבורי בסיפוק פתרונות דיור, תוך התמקדות בהיבטיו הטכניים, האדמיניסטרטיביים והכלכליים.³

³ ראו Drabkin-Darin 1957; זסלבסקי 1954; דרין-דרבקיין 1955; 1959.

עבודות מאוחרות יותר עסקו בהיבטיו הגיאוגרפיים של השיכון הציבורי, בפרספקטיבה היסטורית (Kark 1995; Golan 1998), תוך התייחסות להתפתחויות שחלו, במשך השנים, בממדיו המרחביים⁴ והפוליטיים (גוגן וחסון 1981). ההיבטים הכלכליים של השיכון הציבורי נבחנו גם הם, במיוחד בהקשרים של פעילות משרד השיכון (בורוכוב ופינס 1975; Fialkoff 1993), של הפעילות המוניטרית ושל שוק המשכנתאות (פישלזון ורוגן 1992), מדיניות המקרקעין (בורוכוב ופינס 1966; יצחקי 1982) ומגמות ההפרטה במשק.⁵ הדיון בהיבטיו החברתיים של השיכון הציבורי מתמקד בהשפעת הנגישות למשאבי דיור על אי-שוויון אתני⁶ ועוסק בהשפעת מדיניות השיכון על המיקום במרחב (Law Yone and Kallus, forthcoming) ועל מיקומן של קבוצות אוכלוסייה שונות במבנה הריבוי (Klaff 1980) — מיקום שהוא פועל יוצא של הזדמנויות חברתיות, כלכליות ותעסוקתיות, והאפשרות להשיג שירותים שונים, כמו גם של ערך החליפין בשוק של משאבי הדיור (ספילרמן 1996). מדיניות השיכון בישראל נידונה בעיקר במסגרת רחבה של הערכת תוכניות ממסדיות שונות,⁷ ובמיוחד תוכניות של שיקום והחיאת השיכון הציבורי במסגרת פרויקט שיקום השכונות. ניסיונות שיקום אלה זכו להתייחסות מחקרית רחבה וביקורתית למדי,⁸ ובמסגרתם נבחנה סביבת השיכון כאמצעי לשיפור הסטטוס החברתי של השכונה (ברון, בן-ציון וכרמון 1990), כאמצעי לשיפור תנאי הדיור של משקי הבית,⁹ וכמסגרת להעלאת ערך נכסי הדיור (Lerman, Borukhov and Evron 1985). עבודות מחקריות אחרות מתמקדות בנקודת מבטם של דיירי השיכון הציבורי, ובוחנות את תפקודם ואת שביעות רצונם מסביבת המגורים (הירש ושרשבסקי 1968; צ'רצ'מן וג'ינזברג 1980). במאמר זה אין זה מענייננו לבחון את יעילותו הכלכלית, או התפעולית, של מפעל השיכון הציבורי, וגם לא להעריך את הישגיו התכנוניים והאדריכליים. מטרתנו היא להציע בחינה פרשנית של הצפנים הטמונים בפרויקט זה ובתהליכי ייצורו, תוך התייחסות לנסיבות הזמן והמקום.

העיצוב הפיסי של המרחב הלאומי

לאחר הקמתה, הציבה לעצמה מדינת ישראל שתי משימות — טריטוריאליזציה של המרחב, והיינו קביעת ריבונות על השטחים שהשיגה, ומרחוב הטריטוריה — קביעת ממדי השליטה, העוצמה, הסמכות והריבונות על המרחב. מרחוב הטריטוריה (הבניית הנוף הפיסי, המתבצע על ידי עיצובו ובנייתו של המרחב) הוא הבסיס ליצירת המסגרת הריבונית המדינית. כאן מתממשות שאלות של מקום, זהות וכוח, תוך עימות ופשרה מתמידים ויומיומיים בין כוחות

4 ראו גוגן וחסון 1974; גוגן 1979; Gonen 1995.

5 ראו Carmon and Czamanski 1992; Werczberger and Reshef 1993; ורצברגר 1991.

6 ראו לויין וקלוש 1994; רוזנהק 1996; אלמלך ולויין-אפשטיין 1998.

7 ראו הבר 1975; ברקאי 1981; כרמון 1999; Van Vliet 1984.

8 ראו אפרת 1987; כרמון 1989; אלתרמן וצ'רצ'מן 1991.

9 ראו כרמון ואוקסמן 1981; כרמון וגבריאל 1982; הירש 1988; ג'ינזברג וורצברגר 1988.

כלכליים, חברתיים ופוליטיים. למפעל השיכון הציבורי, בצורתו ובארגונו המרחביים, חשיבות מכרעת בעיצוב המרחב של הטריטוריאליות הריבונית של המדינה.

עיצוב המרחב של מדינת ישראל נעשה תמיד תוך התכוונות כפולה ובורבזמן: כלפי חוץ, המחשת הבעלות — שליטה וריבונות המותאמות לטריטוריה הלאומית. כלפי פנים — יצירה של מקום מחיה, המאפשר הזדהות של תושבי הארץ עם הסביבה שבה הם חיים, ומעניק משמעות סימבולית למעשים היומיומיים הקשורים בסביבה זו. מיד לאחר קום המדינה, כשהושלם עקרונית השלב הראשון של השגת הטריטוריה, פנתה המדינה למשימתה העיקרית — גיבוש זהותה הלאומית על הטריטוריה שברשותה, שלב הקרוי בספרות "בניית לאום" (Andersen 1974; Jackson and Penrose 1993). כלפי פנים, נהנתה המדינה משליטה כמעט בלעדית על משאבים חומריים, פוליטיים ותרבותיים.¹⁰ אולם, בעודה פונה לגיוס כוחות פנימיים למימוש יעדים לאומיים — גיוס שהונע על ידי אימוץ אידיאולוגיית ה"ממלכתיות" — השאירה המדינה את הבורגנות העירונית ללא התערבות ממשית, ואפשרה לה לעסוק בבניית משק קפיטליסטי. הבורגנות, מצדה, תמכה, כספית ומוסרית, במעשים ובאתוס הציוני של בניית האומה.¹¹ ברית כלתי כתובה זו בין המדינה לבין הבורגנות (Sternhell 1998) אפשרה למסד חלוקת עבודה בין הריבון לבין בעלי ההון, והתבטאה גם בעיצוב המרחב: ההון הפרטי פעל בעיקר במרחב העירוני, ואילו המדינה פעלה במרחב הפריפריאלי.

אולם, למרות עוצמתה הרבה, שנבעה ממשאביה ומכוחה הפוליטי והאידיאולוגי, הפגינה המדינה אמביוולנטיות בכל הקשור לדמותה הפיסית והמרחבית. אמביוולנטיות זו נבעה מהעדר קונספציה ברורה על צורתה הסופית והרצויה של הטריטוריה הלאומית. שכן, על אף שעסקה רבות כדמיון האומה (אלבוים־דרור 1993), הציונות מעולם לא גיבשה דימוי פיסית ברור של הטריטוריה שעברה לשליטתה. היא אמנם שאפה ליצור מרחב חדש בשביל חברה חדשה — סביבה מתאימה ל"יהודי החדש", אך על צורתו של מרחב זה — או הדגם שעל פיו יעוצב וייבנה — מעולם לא ניתנה הדעת.¹² הנוף הקיים (או המרחב ה"ישן") ביטא את הנחשלות ואת העוינות של ה"אחר". היה זה נופם של ה"ילידים", נוף מזרחי המזוהה עם התרבות המזרח־תיכונית של האויב. על אף שנסקלה פה ושם האפשרות להשתמש בנוף תנ"כי — המרחב העתיק — כדגם מכונן, ואופנות עיצוב ובנייה חיפשו נקודות משען במרחב המיתי הקדום, הרי מנקודת מבטו של הממסד הציוני החילוני, הדימויים הדתיים היו מעורפלים והסממנים הפיסיים של המרחב העתיק היו עמומים ואבסטרקטיים, מזהים יותר עם פנטזיה אוריינטליסטית מאשר עם מקום קונקרטי (עפרת 2000).¹³

¹⁰ קימרלינג מציין את הפרדוקס של מדינה ענייה עם שלטון עשיר (Kimmerling 1983, 100).

¹¹ תפקידה של הבורגנות הוונח בחקר ההיסטורי של החברה הישראלית. ספרו של בן-פורת (1999) ממלא במידה מסוימת חלל זה.

¹² הדגמים השונים המוצעים בתקופות שונות אינם דגמים פיסיים, אלא סקיצות רעיוניות אוטופיסטיות.

¹³ לדיון בעניין המקום כחלק מהמתח בין "ישראלי" ל"יהודי" ראו גורביץ וארן 1991; ברגל 1993; Zerubavel 1996. להתייחסות התכנון ה"ישראלי" לנוף התנ"כי ראו חיותין 1996; Alon-Mozes 1998.

באופן פרדוקסלי, דווקא החיבור למודרניזם בתכנון ובאדריכלות — תנועת אוונגרד בינלאומית שנדחתה לא אחת על ידי משטרים לאומיים על שום גישתה האוניברסליסטית — הוא שאִפֶּשֶׁר לציגונות — תנועת ההתחדשות היהודית הלאומית — להתמודד עם משימת התכנון הפיסי. המודרניזם העמיד לרשות התנועה הציגונית, במיוחד עבור הציגונות הסוציאליסטיות, את הכלים המתאימים ליצירת מרחב המבוסס על הגדרתה הלאומית, תוך התבססות על שלילה משולשת: שלילת הגולה (נטישת הישן), שלילת הבורגנות (יצירת חברה חדשה) ושלילת האוריינט (מערכיות) (Nitzan-Shiftan 1996). המודרניזם הופיע כמגמה בת־זיהוי בתחילת המאה, במכלול של זרמים ותנועות, שונים לעתים זה מזה, אך שותפים בשלילת הקפיטליזם האירופי ובמאבק בבורגנות.¹⁴ זרמים ותנועות אלה ביקשו לערער על הנורמות, הערכים והאסתטיקה של הקטגוריות המוכרות, במטרה לכונן סדר יום חברתי חדש.¹⁵ האנגזיות הביקורתיות שלהם כוונו כנגד הפרקטיקות התרבותיות, החברתיות והכלכליות הרווחות, וגרסו פיתוח אסטרטגיות אלטרנטיביות לפעולה, ישום כלים מקצועיים חדשים, והמצאת אסתטיקות מתאימות לרוח הדברים החדשה.¹⁶ הניסיון, הנועז כשלעצמו, לערער, לבלבל ולפרק את המערכות הקיימות ביקש לבצע הפרדה מוחלטת מהקיים, תוך ניתוק כל ההקשרים ההיסטוריים. הכוונה היתה לא לבזבז אנרגיות על דו־שיח עם הקיים (הישן), אלא לשכוח אותו, להתנער ממנו ולהתחיל מחדש. במאמץ עיצובי יצירתי מעורר התפעלות יצרו האדריכלים שפה אדריכלית יש מאין,¹⁷ שהתבססה לא רק על שימוש בחומרים חדשים כגון ברזל, בטון וזכוכית, אלא גם על עיבוד ועיצוב חדשני של חומרים אלה (למשל, הבטון

¹⁴ מבין הגופים השונים, אשר פעלו ברוח עקרונות המודרניזם, ידועה ביותר היא התנועה המודרנית CIAM (Congres International d'Architecture Moderne), אשר הוקמה כארגון ביוני 1928, במטרה להפיץ ולקדם את הרעיונות של הארכיטקטורה המודרנית והשתייכו אליה הארכיטקטים החשובים ביותר של התקופה, כגון: לה קורבוזיה, גרופיוס ומיז'ון דר רוח (Le Corbusier, Gropius, Mies van der Rohe), גוף חשוב נוסף הראוי לאזכור הוא בית הספר באוהאוס (Bauhaus), אשר נוסד ב־1919 בגרמניה מתוך מטרה לקדם ארכיטקטורה בעלת אחריות חברתית, על ידי שילוב גישות אמנותיות ועיצוביות עם טכנולוגיות תעשייתיות מתקדמות. במקביל פועלות קבוצות נוספות כמו ה־De Stijl בהולנד והקונסטרוקטיביזם הרוסי.

¹⁵ ההדגשים החברתיים אינם חזקים במידה שווה בתנועות השונות. יתרה מזו, כפי שנטען לא אחת, אמינות המטרות החברתיות המוצהרות של המגמות המודרניות בתכנון ובאדריכלות מוטלת בספק (Frampton 1980; Jameson 1985). לא כאן המקום לדון בבעייתיות של עשייה תכנונית או אדריכלית ביקורתית, אולם, יש לזכור כי, בניגוד לתחומי יצירה אחרים, הפעילות בעולם החומרי מחייבת מסגרת פעולה שונה.

¹⁶ כבר בהכרזה הראשונה של ה־CIAM ב־1928 מותווים קורים מנחים לפעולה, כאנטי־תיזה למטרות ולאסתטיקה של הארכיטקטורה הקלאסית, בעיקר כפי שמתבטאת בתפיסתו החינוכית והעיצובית של בית הספר לאמנות ולאדריכלות ה־Beaux-Art. המטרה המוצהרת היא להפוך את הארכיטקטורה למכשיר כלכלי וחברתי. בהכרזה האתונאית, שגובשה בפגישתו הרביעית של הארגון ב־1933 ומהווה את הצהרת הכוונות הרשמית של הארגון, יש כבר פירוט מדויק יותר של המטרות וכן גיבוש של אסטרטגיות לפעולה (ראו Conrads 1969).

¹⁷ עיון מעמיק חולק על המיתוס המודרניסטי, אשר עמל רבות להציג את עצמו כיצירה חדשה לגמרי,

המזוין). כמו כן, הומצאו צורות בנייה חדשות, ובעיקר נעשתה הרכבה חדשנית ומתוככמת של כלל המערכת הצורנית, באופן שהעניק משמעות חדשה לסביבה. אולם, המטרה לא היתה ייצוג העולם החדש בלבד אלא גם קידום של צמיחת חברה חדשה, באמצעות ארגון חדש של כוח העבודה, של אמצעי הייצור ושל התיעוש והפיתוח ההנדסי והטכנולוגי.

השימוש בחידושים אלה, ליעול שיטות הבנייה וקידום הייצור ההמוני, הוצע בעיקר כתגובה לתחלואי העיר האירופית התעשייתית, המחניקה, הצפופה והמזוהמת. אולם למרבה האירוניה, דווקא באירופה זוהה המודרניזם לעתים עם האוריינט, בהיותו זר למסורות הבנייה המקובלות ולתרבות השלטת,¹⁸ בעוד הגירסה המודרניסטית הישראלית, המתמודדת עם נוף מזרחי, ניסתה לשלול את האוריינט. ביטוייה היו מערכים, אירופיים, חזקים ואלים דיים להכניע את המרחב הערבי, שנחשב עוין, ולמחוק ממנו את היבטיו המזרחיים. בתהליך זה, שימש השיכון הציבורי כמכשיר רב-עוצמה. באמצעות כוחו הסדרתי, הוא השתלט על המרחב במהירות, כבש את הנוף וסימן אותו בקוביותיו הלבנות. כוחו למחוק ולהשכיח את העבר ניכר בדבריה של גולדה מאירסון, שרת העבודה, בהתייחסה להישגי אגף השיכון בחומש הראשון של מדינת ישראל: "העוברים היום בדרכי הארץ ורואים את מאות הבתים החדשים, המלבינים מכל צד... מדמים בנפשם כאילו קיים הכל מימים ימימה..." (זסלבסקי 1954, 3).

אולם "כיבוש שממה" זה, אשר נעשה תוך אימוץ המודרניזם הרציונלי-מדעי-טכנולוגי, שאפשר שעתוק צורני סדרתי בייצור המרחב, קיבל ביטויים נבדלים בעיר ובפריפריה. הבחנה זו נבעה מאותו הסדר – חלוקת העבודה – בין משק ההון העירוני לבין המסד הלאומי. בעוד שהמודרניזם העירוני תורגם ליצירת מוצרים שהותאמו לקנייה ולמכירה בשוק ההון, גויס אותו אתוס אדריכלי עצמו על ידי המדינה לייצור מוצרים ששיקפו את בניין האומה. כך, בעוד שבמרכזים האורבניים הקיימים התמודדו האדריכלים עם הגדרות עירוניות שהתבססו על פעילות במתחמי נדל"ן, בהתאם לדרישות הקליינטים הבורגניים, בפריפריה נתפסת העיר כמרחב קיבוצי, המבוסס על אחדות ושותפות ציבורית של הקולקטיב הלאומי.

סוכני העיצוב הפיסי של המרחב

כוחו של המרחב החדש, המודרני, הוא היותו מרחב מתוכנן – מרחב שבאמצעותו מכוונת המדינה את החברה החדשה. השיכון הציבורי – ביטוי בולט של מרחב מסוג זה, המתנגד לתהליכים סטיכיים או ספונטניים – מבוסס על חישובים מדוקדקים של רווח ותועלת,

ומצביע על הקשרים, לא רק רעיוניים, אלא גם צורניים, עם מסורת קלסיות. ראו למשל [Rowe 1976] 1982. עם זאת, ניתן לראות בעיון מסוג זה, הרואה במודרניזם ביטוי על-זמני (קלסי), גם היבט נוסף לגיטימציה הניתנת למודרניזם.

כך, למשל, מוצג פרויקט ה-Weissenhofseidlung (1927) על ידי מתנגדיו, על שום צורותיו הקוביטיות, גגותיו השטוחים, גימורי הטיח והצבע הלבן של בנייניו, כסביבה מזרח-תיכונית. על הפרויקט ראו קירש 1994.

בשאיפה מוצהרת לייצר סביבה המקדמת בריאות ורווחה. בסביבה זו מובטחת לכל אזרח גישה חופשית לאור השמש, לאוויר ולנוף. יחידת הדיור עצמה הופכת ל"מכונת מגורים" (לה קורבזיה [1923] 1998) – מערכת תפקודית אשר מטרתה להביא באופן היעיל ביותר למילוי צרכי הדיור. אולם, בנוסף למטרות אלו, המבוססות על מסורות אירופיות של אתגור העיר התעשייתית, בנייתו של השיכון הציבורי בפריפריה הישראלית קידמה שתי מטרות דחופות נוספות: עיצוב זהותם של המהגרים וביסוס הריבונות של המדינה. מדובר בשילוב בין בניין אומה – יצירת לאום, לבין בניין מדינה – יצירת מרחב לאומי. משימות אלה הציבו בפני אנשי המקצוע, בנוסף לפעולתם המסורתית לרפורמה של העיר התעשייתית, גם אפיקי פעולה חדשים: הטמעת המדינה בתוך המרחב ועיצוב זהותם הלאומית של המהגרים. התגייסותם של בעלי המקצוע למשימה הלאומית התחילה עוד בימי המנדט הבריטי, בתהליך גיבושה של המדינה שבדרך, בעיקר באמצעות גופי התכנון של המוסדות המיישבים (הסוכנות היהודית והקרן הקיימת לישראל), שמתכנניהם הכולטים היו אלכסנדר קליין וריכרד קאופמן. עיקר המאמץ בשלב זה נקשר לניסיון להתוות את הטריטוריה הלאומית, כפעולה מקדימה להקמת המדינה, והוא התבטא בפעילות התיישבותית ספורדית למדי בפריפריה, ללא חשיבה תכנונית ארצית או אזורית רחבה יותר (ברוצקוס 1987, אצל שכטר 1990). במקביל, נעשו בערים ניסיונות נקודתיים, בנייניים בעיקרם, להגדרת הזהות הלאומית, למשל בניין המוסדות הלאומיים בירושלים או האוניברסיטה העברית בהר הצופים. בורבזמן, הפעילות המקצועית בסקטור העירוני היתה נרחבת למדי, והתמקדה בתכנון בשביל המגור הפרטי והמגור ההסתדרותי. חלק ניכר מעבודה זו בוצע על ידי אדריכלים שהזדהו במובהק עם המשימה הלאומית, אך פעילותם המקצועית נעשתה במגזר הפרטי. הכולטים ביניהם היו חברי החוג התל-אביבי, קבוצת אדריכלים פעילה ודומיננטית, אשר בין חבריה הכולטים נמנו אריה שרון, זאב רכטר ודב כרמי. הם קיימו קשרים הדוקים עם הממסד הציוני הסוציאליסטי, אולם שדה ההשפעה העיקרי שלהם היה המרחב העירוני, הסמוך למוקדי הכוח הכלכלי והפוליטי. למרות שבדיוניהם המקצועיים¹⁹ הם נדרשו לא אחת לסוגיות תכנון ועיצוב "לאומיות", עיקר עיסוקם המקצועי התמקד בזירה העירונית.

גוף התכנון הלאומי הראשון יוסד למעשה עוד בטרם הקמת המדינה, ב-1943, בדמותה של "ועדת התיכון"²⁰ של הסוכנות היהודית. הקמתה, כדי לנסח עמדה ביחס להמלצות ועדת פיל היתה יוזמה של דוד בן-גוריון, שכיהן גם כיושב הראש שלה. בן-גוריון צירף את אלפרד בונה, כלכלן, ראש יחידת המחקר של הסוכנות (המכון לחקר הכלכלה של הסוכנות היהודית ברחובות) ולימים דיקן הפקולטה למדעי החברה באוניברסיטה העברית, כחבר בוועדה זו, וזה המליץ בינואר 1948 על הקמת מוסד מרכזי לתכנון ופיתוח (Troen 1988). בעקבות המלצה זו, הוקם עם הקמת המדינה מינהל התכנון הממשלתי, שפעל במסגרת משרד העבודה וכלל

¹⁹ למשל, בכתב העת שלהם הבניין במזרח התיכון, ומאוחר יותר הבניין.

²⁰ המלה "תיכון", בהקבלה ישירה למילה "תיכון", מומצאת על מנת להחליף את הביטוי planning.

תכנון יוזם, תכנון סדיר ושיכון. מאוחר יותר, התפרק מבנה זה והתכנון הארצי (היוזם) עבר למשרד ראש הממשלה. התכנון הסדיר עבר למשרד הפנים ואגף השיכון פעל במסגרת משרד העבודה ותפקידו היה לרכז את כל פעולות השיכון, כולל תכנון ברמות השונות, ייוזם, בנייה (ישירה, או באמצעות חברות שיכון) ופיקוח (זסלבסקי 1954). בעקבות החלטת ממשלה (דצמבר 1951) אוחד אגף התכנון במשרד ראש הממשלה עם אגף התכנון הסדיר במשרד הפנים. אולם שינויים במבנה האגף, בגודלו, בסמכויותיו ובמיקומו הפיסי (מעבר לירושלים) הורידו את מעמדו במערך הממשלתי, וגרמו לאנשי מפתח מתוכו לעזוב ולעבור לאגף השיכון במשרד העבודה.²¹

ממלאי התפקידים העיקריים במשרדי תכנון אלה היו אנשי החוג לרפורמה התיישבותית, אשר התגבש באופן ספונטני, בחלקו סביב אנשים ממכון המחקר של הסוכנות, באפריל 1948, בעקבות החלטת האו"ם על חלוקת הארץ. בחוג זה השתתפו אדריכלים, מהנדסים ומתכננים, ובראשם המתכנן העירוני אליעזר ברזקוס, האדריכל יעקב בן-סירא, האדריכל ציון השמשוני, המהנדס יוסף טישלר וכן עו"ד צבי ברנזון ואחרים. החוג דגל בגישה רגיונליסטית לפיתוח הארץ והאמין בשימוש בשיטות תכנון כולל, ארצי ואזורי. החוג ראה הכרח בפיזור האוכלוסייה, תוך בלימת הצמיחה של אזור השפלה, והכיר בצורך לשמור על הנוף ולהגן על ערכי הטבע והמורשת ההיסטורית (רייכמן 1979). פעילות החוג נמשכה כשלוש שנים, והוא הצליח להחדיר את רעיונותיו למרחב הציבורי ולסייע בגיבושם לכלל מדיניות לאומית, תוך קיום מגע עם פוליטיקאים והצגה-בכתב של עקרונותיו בפני הקהל הרחב (שכטר 1990).

בנוסף לאנשי החוג לרפורמה התיישבותית, מילאו תפקידים במשרדי התכנון גם אנשי מקצוע אשר פעלו קודם לכן בשירות ממשלת המנדט, כגון אריאל כהנא, אשר שימש כמתכנן בכיר במשרד היועץ לבינוי ערים של ממשלת המנדט; ארתור גליקסון, אשר שימש כאדריכל העיר פתח-תקוה; יצחק פרלשטיין, אשר שימש כמרכז ארגון המהנדסים העירוניים של ועדת בניין ערים של מחוז לוד; וכן ציון השמשוני, אשר שימש כמהנדס העיר פתח-תקוה, ויעקב בן-סירא, אשר שימש כמהנדס העיר תל-אביב.

אולם, על אף נוכחותם של אנשי מקצוע בעלי רקע בתכנון עירוני ואזורי, מינה מרדכי בנטוב, שר העבודה והבינוי בממשלת המעבר מטעם מפ"ם, את האדריכל אריה שרון לראש מינהל התכנון. שרון, מראשי חוג האדריכלים התל-אביבי, היה מקורב לצמרת מפ"ם ולראשי מפא"י – עובדה שתרמה ללא ספק למינויו. עד למינוי זה הוא היה אדריכל פרטי, שעבד בשביל המגזר הפרטי והמגזר ההסתדרותי (מבין עבודותיו הבולטות בשביל המגזר ההסתדרותי: תכנון מעונות עובדים בתל-אביב), ולא עסק בתכנון ברמת המקרו. עברו הציוני-פועלי, המקבל הדגשה רבה, במיוחד בהקשר המקצועי, על ידי שרון עצמו (Sharon 1976), משרת אותו במעבר מעבודה במסגרת עירונית לעבודה במסגרת הלאומית.

²¹ לפרטי טלטלות שיכו ומבנהו של אגף התכנון בין 1948 ל-1953, מיקומו של אגף השיכון ונושאי התפקידים העיקריים, ראו שכטר 1990, 51–52.

גם גישתו לשיכון עוברת מטמורפוזה מתכנון סביבת מגורים בעלת צביון סגור ואינטימי של קהילה ייחודית (למשל במעונות עובדים ד', ה', ו' בתל-אביב), לתכנון של מסגרת כוללת של "יחד לאומי". זו האחרונה עוצבה כמערכת סדרתית של מבנים אנונימיים, מותאמים לכל אחד ומונחים על מגשי ירק ציבוריים, שיצרו מסגרת שיתופית-לכאורה לקהילה שחבריה היו, למעשה, קיבוץ אקראי של מהגרים (למשל הצעתו לשכונות בבאר-שבע ובמנדל גד [אשקלון], במסגרת התוכנית הארצית; שרון 1951, 57, 59).

פעילותו של שרון במסגרת מינהל התכנון, כמו גם מרכיביו הפרסונליים והמקצועיים של המינהל עצמו, ביטאו את השילוב ואת המתח בין שני היסודות הדומיננטיים שפעלו בעיצוב המרחב – אדריכלות, מצד אחד, ותכנון עירוני-אזורי, מצד אחר. מתח ושילוב אלה התבטאו באופן מובהק במה שמכונה "תוכנית שרון" (1951), אשר אם מסתכלים עליה כמסמך תכנון, הרי היא גם יצירה אדריכלית תלת-ממדית, המתייחסת לאיכויות הפיסיות-חלליות של המרחב, אולם אם בוחנים אותה מבחינה אדריכלית אין היא אלא מסמך תכנון דו-ממדי, התוחם ומגדיר (בצבע) את שימושי הקרקע. אולם, תוכנית זו משקפת, בראש ובראשונה, פרוגרמה פוליטית. במסגרתה, שרון וצוותו העמידו את השיכון כתבנית מכוננת עיקרית לעיצוב הנוף הלאומי. התוכנית, המפרטת את אפיוניו הפיסיים של המרחב הלאומי, מראה כיצד ניתן להבנותו באמצעות מרכיבי בינוי פרטניים וקונקרטיים. זה אולי יתרונה הגדול של התוכנית, אך גם חסרונה, כיוון שבהתאמתה לתבניות שיכון במערכים קונקרטיים של בינוי, היא מציגה מסגרת ברורה לפעולה, אולם במתן גמישות יתר, או אולי באי-התחייבותה המספקת לפרשנות עיצובית של מערכים אלה, היא אינה מנחה את העיצוב החזותי-תרבותי של סביבת המגורים.

משליטה במרחב הלאומי לשליטה במרחב המחיה

בסדר היום הכפול של המדינה, שהתבטא במאמץ ליצור כו-בזמן בית לאומי ובית אישי, שימש השיכון הציבורי כלי יעיל ורב-עוצמה. ייחודו היה בכך, שהיה יכול לעצב במקביל הן את הטריטוריה של מדינת ישראל, על ידי קונקרטיזציה של יעדיה הלאומיים, והן את דמותם וזהותם האישית והחברתית של נתיניה. באופן זה שימש השיכון הציבורי סוכן מדינתי, שהפעיל מנגנוני שליטה במרחב (כאמצעי לניכוס טריטוריה חדשה) ובחברה (כאמצעי ליצירת אדם חדש). השליטה המשולשת (Nitzan-Shifan 1996), שהציע המודרניזם (והציונות), קיבלה ביטוי ייחודי, דווקא כפריפריה, באופן שבו היא הטעינה את סביבות המגורים ומערכות הדיור בתכנים חדשים. כך היא הפכה אותן לא רק לספק של מחסה וקורת גג, אלא גם לאמצעי המגדיר מחדש את מכלול היחסים בין הפרט לבין המדינה. יחידות הדיור הוקמו ונבנו לא על פי צורכי המשתמשים, אלא על פי שיקולים לאומיים, זאת כיוון שהתפקיד העיקרי של השיכון היה "תפקיד התיישבותי... כ[ה]מטרה [היא] להקים את הדיור הציבורי במקום הנכון", מתוך כוונה להשתמש באוכלוסיית הנזקקים לשיכון "לצורך אכלוס אזורים

בלתי מפותחים" (טנה 1959), באופן שייווצר איזון לטובת היישוב היהודי בכל אזורי הארץ על ידי יצירת רצף של יישובים בגדלים שונים.²² כך המדינה, שהציגה עצמה כאחראית על אספקת הדיור, בנתה את עצמה באמצעותו, תוך שהיא מממשת יעדים לאומיים, תרבותיים וטריטוריאליים.

אזורי הארץ ה"בלתי מפותחים" – המרחב הישן, הנוף הערבי ה"ילידי", שיש לפנותו כדי "לעשות מקום" למרחב המתחדש – זוהו עם האוכלוסייה הערבית. פרויקט השיכון נועד להעלים אותם, כדי "לפנות את השטח" לנוף ההולם את התחדשות היישוב הצינוני. הלגיטימציה לבניית יישובים יהודיים חדשים היתה כמובן המודרניזציה (קדמה ופיתוח). הטענה היתה, כי המרחב ה"ישן", הבלתי מודרני, חייב לעבור תהליכי פיתוח ולהתאים את עצמו לתיעוש ולטכנולוגיה. האירוניה היתה, שהמכשיר העיקרי במודרניזציה זו של חבלי הארץ השונים היו המהגרים מארצות האיסלאם. כלומר, סוכני המודרניזציה היו העולים החדשים, "יוצאי מדבריות ערב, שבטים הרריים מכורדיסטאן, יוצאי צפון אפריקה..." (דריין-דרבקין 1959, 76), שהם עצמם נחשבו בלתי מודרניים בעליל ובלתי מפותחים.²³ אוכלוסייה זו, חסרת קשרים אישיים ונטולת אמצעים חומריים ופוליטיים, היא שיישבה את המרחב החדש. הנתונים מורים, כי מרבית המהגרים ששוכנו בעיירות הפיתוח היו יוצאי צפון אפריקה, עקב ייצוגם הגבוה בגלי ההגירה המאוחרים, בתקופה שבה יושמה המדיניות של "מן האונייה אל דיור הקבע" – מדיניות שבמסגרתה הופנו המהגרים ישירות אל עיירות הפיתוח (אפרת 1987; אלמלך ולוין אפשטיין 1998). יוצאי ארצות אירופה מכין תושבי עיירות הפיתוח עקרו, בהזדמנות הראשונה, לדירות טובות יותר בערים הוותיקות שבמרכז הארץ, בזכות המוביליות החברתית-פוליטית שלהם (גינזברג 1964; גונן וחסון 1974). נתוני מפקד האוכלוסין הראשון בעל הפירוט הגיאוגרפי, מ-1961, מורים גם על רוב של יוצאי אסיה-אפריקה בשיכונים הציבוריים שבשולי הערים. לפי מפקד זה מתברר, כי בעוד ש-62 אחוז מבין העולים ממרוקו ו-72.1 אחוז מהעולים מאלג'יריה שוכנו בערים ובכפרים חדשים, רק 1.3 אחוז מעולי גרמניה ואוסטריה ו-13.6 אחוז מעולי פולין שוכנו בהם (גונן 1979).²⁴

22 בהתאמה לתוכנית הארצית אשר ביקשה לרוסח את ההתיישבות בארץ וליצור מדרג יישובים מאוזן (שרון 1951).

23 היהודי יוצא ארצות ערב מתואר לעתים קרובות באורח סטריאוטיפי, כסובל מניוון גופני, לכלוך, מחלות תורשתיות, עוני ודלות, פרימיטיביות ובורות, נחיתות מוסרית, אימפוטנציה רוחנית, נטייה לאלימות ודתיות חשוכה. ראו פירר 1986, 28; ליסק 1999, 58–62. סבירסקי מתאר מערכת אידיאולוגית שלמה המציגה את המזרחים כיוצאי תרבות בלתי מפותחת (סבירסקי 1981).

24 נתונים אלה משקפים מצב שהתקיים ב-1961, כלומר לאחר עזיבה של עולים "חזקים". תופעה זו התחזקה אף יותר בנתוני מפקד 1972. בשנות השמונים רוב (70–90 אחוז) אוכלוסיית השכונות בפרויקט שיקום השכונות, שהקיף 70 שכונות ברחבי הארץ, אשר רובן נבנו כשיכון ציבורי בשנים הראשונות למדינה, היא מזרחית, בעוד שהמזרחים מהווים 45 אחוז מהאוכלוסייה היהודית באותה תקופה (כרמון 1999). על הדיפרנציאציה הבולטת באופן פיזור קבוצות האוכלוסייה השונות ניתן ללמוד גם מן הנתונים שמביאה קלאף (Klaff 1980).

בתהליך בניית המרחב החדש היו המהגרים, אם כן, חומר הגלם העיקרי. לא פחות ואולי אף יותר מהבטון ומהמלט, הם היו המשאב ההכרחי למימוש השאיפות הלאומיות-מרחביות של המדינה. הלחץ/כורח, שהופעל עליהם, לרכוש דיור ב"אזורי עדיפות לאומיים" שהמדינה היתה מעוניינת "לפתח", התבסס על תוכניות דיור ממשלתיות שהבטיחו סובסידיות בלעדיות לדיירי השיכון הציבורי.²⁵ אך רוב העולים, בין מחוסר אמצעים ובין מחוסר רצון, לא נענו לדרישה לרכוש דירות ב"אזורי פיתוח" ולהתקבע במקום היישוב, והעדיפו לשלם שכר דירה (Stock 1988).

הדירות, שנבנו במסגרת השיכון הציבורי, היו באיכות ירודה יותר מאשר הדירות שנבנו בבנייה פרטית; הן היו קטנות יותר ובעלות רמת גימור ותשתיות נמוכה יותר. הנתונים מורים, שבשנים 1948 עד 1958 דירה ממוצעת בבנייה ציבורית הכילה 1.6 חדרים ושטחה היה 35 מטרים רבועים, בעוד שדירה ממוצעת בבנייה פרטית הכילה 2.2 חדרים ושטחה היה 70 מטרים רבועים (דין-דרבקין 1959, 25). לעומת זאת, אין מדובר בהכרח בדירות זולות יותר, המעניקות למשתכנים בהן תנאים כלכליים מועדפים. דין-דרבקין מציין כי הדירות לעולים, שנבנו באזורי הפיתוח, היו אפילו יקרות יותר. זאת, כתוצאה ממדיניות של ריכוז הבנייה-לעולים באזורים מרוחקים ממרכז הארץ, שבהם מחירי ההובלה היו גבוהים יותר, נדרשה תוספת תשלום לפועלים מקצועיים, ועלות הנחת התשתיות החדשות היתה גבוהה יחסית. כתוצאה מכך, דווקא העולים שהובאו לאזורי הפיתוח, ואשר שכר עבודתם הממוצע לא עלה על 150 ל"י בחודש (כמתצית משכרם הממוצע של פועלים במרכז הארץ), נאלצו לשלם דמי שכירות גבוהים (שם, 49).²⁶

עולה מכך כי בתהליך הדיור הכפוי, נדרשו המהגרים להישמע להוראות המדינה, וזאת, ללא התחשבות בצורכיהם ולעתים בניגוד להיגיון הכלכלי. בתהליך זה של "מודרניזציה של המרחב" נדרשו המהגרים, הסוכנים-בכורח של הקדמה והפיתוח, להתנער מעולמם התרבותי, לעקור את שורשי זהותם ולהתחנך-מחדש. כלומר, פיתוח התרבות המקורית של

²⁵ לעומת מפעל השיכון הציבורי, ששימש את המהגרים בשנות החמישים, כדאי לבחון את אמצעי הקליטה אשר הועמדו לרשות העולים מברית המועצות לשעבר מתחילת שנות התשעים. לרשות עלייה זו הועמדה תכנית קליטה אישית, שאפשרה לעולים לנצל את כספי סל הקליטה כראות עיניהם. אין זה פלא, כי מרבית העולים בחרו לממש את זכויותיהם לדיור במרכז הארץ, בעיקר במרכזים עירוניים שאפשרו להם תעסוקה מתאימה. ראו גם מאמרו של דני רבינוביץ בגיליון זה, המדגים כיצד אופציות שיכון שעמדו לרשות היישוב הישן, כמו התארגנות באמצעות אגודות שיתופיות, לא הועמדו לרשות העולים.

²⁶ מצב זה, המתואר בידי דין-דרבקין, אינו שונה בהרבה מהמצב היום. מסקר של אגף שומת המקרקעין (יצחקי 1982, 12) עולה, כי מרכיב הפיתוח במחיר הדירות באזורי הפיתוח הוא גבוה יחסית ומגיע באזורים מרוחקים לעתים עד 75 אחוז מערך הדירה. לעומת זאת, הביקוש באזורי הפריפריה נמוך יחסית. כך קורה ששווי שוק של דירות, אשר נרכשות בסיוע משרד השיכון במחירי עלות, הוא לעתים נמוך מסכום רכישתן. כתוצאה מכך, מוצאים את עצמם לא אחת רוכשי דירות ב"אזורי הפיתוח" כבעלי נכסים, שמחירם בשוק נמוך יותר מסכום הרכישה. לפיכך, לא ניתן לממש את ערך הנכסים הנומינלי ולעבור למקום אחר.

המהגרים התקיים לא רק במימד הרטורי אלא גם במעשים, כאשר על רקע השונות התרבותית שלהם, ששימשה איום על החברה הקולטת ועל ערכיה, הם נתבעו להתפרק מזהותם לצורך בנייה-מחדש של זהות המפנימה ערכים ודפוסי התנהגות זרים להם לחלוטין (דהאן-כלב 1996). מבחינה זו, התערבות המוסדות בחייהם היתה מוחלטת, והיא כללה לא רק החלטות בנושאים כמו חינוך ילדים, כילוי שעות פנאי ובחירת מקום עבודה, אלא גם החלטות על סוג המגורים, מקומם וטיבם.

בנייה ממסדית של השיכון — פיזור הומוגני של בתים אחידים על פי נוסחאות בינוי פונקציונליות — מאפשרת שליטה בכל הרמות של החיים, ובכלל זה גם ביחידה החברתית הקטנה ביותר: המשפחה. עיצוב החלל הפרטי — "מכונת המגורים", בלשונו של לה קורבוזיה (1923 [1998]) — מאפשר חדירה למרחב האישי השייך למשפחה, ושליטה בהיבטיו האינטימיים ביותר. המטרה המוצהרת של התערבות זו היא להשתמש ביחידת הדירור (כמו בכיתת בית הספר) כ"כלי חינוך לחיי משפחה תקינים", כפי שגרס מסמך משנות החמישים: בתכנון הדירה "אין להתחשב במוצא העולים, באשר נטיות העולים והחברה הקולטת כאחד, הם לגיבוש אורח חיים ישראלי אחיד" (קרן בת-שבע רוטשילד [1957] 1959). כדי להשיג מטרה זו — כמו גם יעילות פונקציונלית, שליטה מרחבית והתאמה לשיטות ייצור מתועשות — מבוסס תכנון הדירה על יחידת מידה (מודול) סטנדרטית. כך מתאפשר ארגון המבוסס על המיקום של פונקציות המגורים השונות בהתאמה לקריטריונים של דירת מגורים מערבית "מודרנית", תוך ניסיון למקם, בחלל קטן יחסית, את כל הפעילויות ההכרחיות, בלי שתהיה ביניהן התנגשות וכך שלכל אחת מהן ייוחד מקום ספציפי. כי, כפי שטוענים המומחים, "למרות שהמבנה קטן בשטחו יש להפרידו לחללים בהתאם לפונקציות השונות של 'הבית' כי חלל גדול בלתי מחולק מקשה על ארגון חיים מסודרים" (שם). אולם, מבנה הדירה אינו מתייחס לצרכים תרבותיים שונים, והוא מבוסס על ערכים ועל אורח חיים המותאמים לסטנדרטים מערביים של יעילות ופונקציונליות.

אנשי השיכון של התקופה חזרו וטענו, כי יש "לחנך [את העולים]... לרמת הדירור הכללית המקובלת בארץ... [כיוון] שיש הרגלים שאין אפשרות להתחשב בהם, ומן ההכרח לחנך את הדייר שייגמל מהם" (דריין-דרבקין 1959, 80). הדוגמה המקובלת להמחשת נחשלותם של העולים, והצורך "לחנך" אותם, היא תיאור הסתגלותם לשימוש בדירות, שהן בדרך כלל קטנות מדי ואינן מותאמות לצורכיהם, בהיותן ממוקמות בבתי קומות שלא מתקיים בהם קשר מספק בין מרחב המחיה הפנים-דירתי לבין חללי חוץ. כך מתאר דריין-דרבקין את הבעיה: "למשל בשימוש בחדרי השירות... לא פעם אתה מוצא בדירות קטנות בעיירות הפיתוח, שבתי השימוש נעשו לחדרי כביסה או תוספת מטבח, כי אין הדיירים רגילים בבית שימוש הנמצא בתוך הדירה" (שם).

יחס זה אל המהגרים, שרובם מזרחים, מדגים את השניות שבה ראתה אותם המדינה, המתבטאת ביחסי נתניה והדרה בו-בזמן. אמנם לעומת אזרחי מדינה אחרים, ערבים למשל, שאותם כתרה המדינה להדיר לחלוטין מ"הצלחת הציבורית", למהגרים המזרחים סיפקה

המדינה טובין ציבוריים בהיקפים גדולים, כך שלעתים אף מתאפשר למגזרים מסוימים מהם לבסס את מעמדם כבעלי נכסים וסטטוס (אלמלך ולויץ-אפשטיין 1998). אולם מנגנוני אספקת טובין על ידי המדינה התאפיינו תמיד בדפוסים ברורים של אספקת צרכים מצד אחד, ושל שליטה תוך הפרדה ועיצוב תרבותי, מצד אחר. כך פרויקט השיכון הציבורי ייצר ושעתק את המבנה המעמדי והיחסים האתניים בין קבוצת המייסדים לבין קבוצת המהגרים המזרחים (Yiftachel and Meir 1998).

ייצור המרחב של השיכון הציבורי

על פי המסגרת הקונספטואלית של לפבר (Lefebvre 1991), ניתן לראות בפרויקט השיכון הציבורי צירוף נסיבות של שלושה תהליכים: הפרקטיקות הרשמיות הפועלות במרחב, הייצוג הפורמלי של המרחב על ידי המדינה, ותפיסות המרחב של האזרחים כולל המעשים היומיומיים שלהם. היחסים הדיאלקטיים בין כוחות אלה מביאים למרחב קונקרטי כמו זה המתואר כאן. בהמשך המאמר, נציג ארבע פרקטיקות תכנוניות, שמעצבות ומייצרות את סביבת השיכון הציבורי. הן מייצגות את הקשר הגורדי בין ידע מקצועי לכוח של המדינה. לא נעסוק כאן בתפיסת השיכון על ידי המשתכנים, ולא בתגובתם החתרנית, זו אשר התקיימה ללא ספק. מחקר כזה, על הקולות האחרים של המשתכנים, עדיין צריך להיעשות. עם זאת, בפענוח הפרקטיקות התכנוניות, אפשר לעמוד פה ושם על הקול הסמוי של אותם נוכחים-נפקדים. ארבע הפרקטיקות שבהן נעסוק: בידוד: הניתוק וההפרדה המרחבית ממרכזי כוח כלכליים, חברתיים ופוליטיים; האחדה: סטנדרטיזציה של הסביבה ויצירת מידור ואנונימיות חברתית ותרבותית; ארעיות: יצירת סביבה זמנית ובלתי גמורה המקשה על יצירת קשר והזדהות; עמימות: מניעת חזקה על טריטוריות מוגדרות, טשטוש הבעלות וניתוק בין פרטי לציבורי.

1. בידוד

הפרדה מהמרכז היא מרכיב חשוב באידיאולוגיה של התכנון המודרניסטי, המבקשת להביא לתיקון הערים, אשר בעקבות המהפכה התעשייתית ידעו צמיחת-יתר וצפיפות, וכתוצאה מכך נהפכו לסביבות מחיה שאיכותן ירודה. פיזור ההתיישבות ויצירה של ערים חדשות בגדלים בינוניים אמורים להביא לאיזון עוצמתן של הערים הגדולות, בתקווה כי פיתוח עירוני מחוץ למרכזים הקיימים יזרים חיוניות לאזורים הכפריים ויאפשר לתושבים להתארגן בקהילות סמי-עירוניות בעלות שלטון עצמי (Howard [1902] 1985).²⁷ בנוסף לכך, יש בארגון ההתיישבות האנושית במרחב כדי לקדם יעילות כלכלית, בהתאם למטרות המדינה.

²⁷ לא קל לתמצת את הרעיונות של לפבר. הוא עצמו מציג אותם כמטא-פילוסופיה. כאן אנו נעזרים בפירושים מקובלים (למשל, Gregory 1994).

²⁸ רעיונותיו של הווארד אומצו בהתלהבות, אך בדרך כלל ללא מרכיביהם האוונגרדיים והאוטופיסטיים, על ידי תנועת עיר הגנים והיוו בסיס להקמת ערים חדשות במקומות שונים בעולם.

כלומר, להזייל קרקעות לשם פיתוח, על ידי השבחת אדמות זולות, מרוחקות מהמרכז או כאלה הנמצאות בשולי הערים, ולהופכן לזמינות לשיווק באמצעות הקמת מרכזים עירוניים קטנים, המשלבים תעשייה וחקלאות באזורים שבהם עלות הקרקע נמוכה.

בישראל, זמינות הקרקעות שבשולי הערים ובמקומות מרוחקים מהמרכז הכתיבה רבות מן ההחלטות על מיקום אזורי המגורים החדשים, עוד בטרם היות המדינה (גונן 1979). עם הקמת המנגנונים הממלכתיים והמעבר לשליטת המדינה על מרבית האדמות, ניתן היה לפעול ללא הפרעה ולבסס החלטות מיקום על "שיקולים כלכליים וחברתיים ועל שיקולים הקשורים לביטחון הלאומי" (Sharon 1952). המדינה מימשה יכולת פעולה זו על ידי מיקום אזורי שיכון בשוליים הארציים והעירוניים, הרצויים והזמינים כאחד.

החלטות המיקום הורכבו ממכלול שיקולים: פרגמטיים, שהיו קשורים ישירות למצאי הקרקע ואמצעי המימון; פוליטיים, שהתייחסו לתביעות בתחום הדיור של קבוצות בעלות עוצמה פוליטית וחברתית; וגיאורפוליטיים, שעוגנו בדרישה לכבוש את המרחב ולשלוט בו. בעוד שהקרקעות העירוניות היו ברובן בבעלות פרטית ומחולקות לחלקות קטנות — דבר שלא אפשר יצירת היצע קרקע מתאים לבנייה מסיבית למגורים בתוך האזורים העירוניים — בשולי ערים ותיקות או מחוץ לאזור המרכז עמדו לרשות המדינה שטחי קרקע גדולים (זסלבסקי 1954; גונן 1979). חלקן הגדול של קרקעות אלה הועברו לרשות ממשלת ישראל בירושה מממשלת המנדט; חלקן — קרקעות שהיו ברשות המוסדות הציוניים והועברו לשימוש המדינה; חלקן — קרקעות בבעלות ערבית, אשר תושביהן גורשו או עזבו, וכתוצאה מכך הן נלקחו על ידי המדינה; ואחרות היו קרקעות מיושבות, שהופקעו מבעליהן על ידי המדינה (קדר 1998; ראו גם יפתחאל וקדר בגיליון זה). המדינה העמידה קרקעות אלה לרשות גופים ציבוריים, כדי שיסייעו לה בהשגת יעדיה הגיאורפוליטיים,²⁹ אולם, גם משום שהשימוש בקרקעות אלה היה זמין יותר לגופים הציבוריים, שלא היו צריכים להתחשב באופן מלא בעלויות נגישות ופיתוח תשתיות (גונן 1979). נוסף, כי במיקום השיכון מילאו תפקיד גם יחסי הכוח בין קבוצות עניין שונות (כרמון 1999) ובין המחנות הפוליטיים הראשיים (גונן וחסון 1981; גרייצר 1982). המגמה היתה לשמר את האינטרסים של האוכלוסייה הוותיקה: להבטיח את המשך קרבתה למוקדי הכוח, תוך כדי קיבוע האוכלוסייה החדשה, הניידת יותר — לפחות בראשית דרכה בארץ.

אולם, למרות משקלם של השיקולים הפרגמטיים והפוליטיים, נראה כי השיקולים הגיאורפוליטיים — הדרישה לשליטה טריטוריאלית המבוססת על ייחוד המרחב וקביעת אחיזה בעיקר באזורים הנחשבים ערביים — הם המטים את הכף בהחלטות על מיקום השיכון הציבורי (שכטר 1990; רוזנהק 1996). כהמשך למדיניות הטריטוריאלית של המוסדות הציוניים בתקופת טרום המדינה, כוונה אסטרטגיית ה"איזון הדמוגרפי" להגברת

²⁹ בין העקרונות למדיניות הקרקעית, שנוסחו על ידי הוועדה שמינה שר העבודה והבינוי בנובמבר 1949, נקבעה "הבטחת אדמות לדיור על ידי חברות שיכון מאורגנות" (קרק 1993).

הנוכחות היהודית באזורים שבהם היקפה היה מצומצם ביחס לנוכחות הערבית. בהתאם, הוקמו שכונות חדשות (יהודיות) דווקא בצמידות לערים ערביות, כמו נצרת, עכו, באר-שבע, רמלה ולוד. אזורי סָפֵר, שנחשבו ערביים, "עובו" ביישובים יהודיים, והוקמו בהם "עיירות הפיתוח", ממעוזיו העיקריים של השיכון הציבורי.³⁰

יחידות השטח אשר פותחו (כערים החדשות אך גם בשולי ערים ותיקות) תוכננו כמרחב אוטונומי נפרד ומובדל — מסגרת ארגונית נפרדת, אשר אינה מבוססת על קשר עם סביבתה, אלא נתפסת כיחידת שטח מובחנת, המיועדת לאספקת דיור ושירותים. יחידת שטח זו היתה פועל יוצא של הפרדה חדה בין הפעילויות השונות בעיר, תוך הגדרת מרחב מובחן למגורים, המובדל ממרחבים אחרים, כגון מרחבי תעסוקה, מסחר, תנועה וביילוי שעות פנאי. שכן, ההגחה היתה כי איכות המגורים תלויה בניתוקם מפעילויות אחרות. התוצאה היתה מערך עירוני המורכב מתתי-יחידות — שכונות — נפרדות זו מזו ותחומות על ידי צירי תנועה ראשיים או על ידי שטחי ירק, וממוקמות בדרך כלל בשוליים. הדבר לוהה בהקפדה מרבית על הפרדת שימושי קרקע, הן בתוך השכונות והן לבין אזורים אחרים.

ההפרדה והבידוד של אזורי המגורים היא לא רק אמצעי לשמירת איכות החיים בהם, אלא גם אמצעי לפיתוח עירוני שלבי, פיתוח מרוכז של תשתיות, בנייה מתוזמנת של יחידות דיור ואספקת שירותים מרוכזת, המתאפשרים על ידי פיתוח והכשרתו של אזור המגורים — השכונה — כיחידת שיווק שלמה, הכוללת שירותים, שטחים פתוחים ומסחר; לא כמקבץ אקראי של בניינים (או מגרשים לבנייה), אלא כמערכת מגורים כוללת. רעיון זה של מערכת המגורים, כיחידה עירונית עצמאית, מתגבש עם פיתוח יחידת השכונות (Perry [1929] 1974) שהטעינה את המודל, שהוא כלכלי ביסודו, גם בערכים חברתיים המבוססים על שיתוף וקהילתיות.³¹ כך, השכונה מעוצבת כמסגרת חברתית, המעודדת קשרים בין-אישיים באמצעות יחסי שכונות — המרפא המודרני לניכור עירוני ולבדידות. מכאן נובע כוחה המוסרי של השכונה כקולקטיב המעניק לפרט זהות והשתייכות והיא — ביתה של הקהילה — הופכת לאמצעי לריפוי ולתיקון חברתי. ב"כור ההיתוך" הישראלי, היוותה השכונה אמצעי לעיצוב הפרט כחלק מהקולקטיב הלאומי ומיזוגו בחברה המתהווה. הידוע מבין הניסיונות לשימוש בשכונה ליצירת החברה החדשה הוא זה שהתבצע בשכונה האינטגרטיבית בקריית גת: בה נעשה מאמץ מבוקר

³⁰ לדיון בתהליך קבלת ההחלטות על מיקום יישובים בשנות המדינה הראשונות, ראו שכטר 1990. לדיון במדיניות יהוד המרחב בתקופה מאוחרת יותר ראו Yiftachel 1992.

³¹ המודל של יחידת השכונות מבוסס על קשר סיבתי בין מאפייניו של מקום לבין היווצרותם של יחסים חברתיים ומציע מערך פסי המאפשר אורח חיים קהילתי. בהתאם נקבע שטחה של יחידת השכונות על סמך המרחק הנדרש להליכה נוחה אל בית הספר היסודי, הנמצא במרכז ומשמש גם כמרכז קהילתי. גודל האוכלוסייה נקבע על סמך מספר משקי הבית המאפשרים קיום בית ספר יסודי (בדרך כלל כ-5,000–6,000 נפש). אולם, אין להתעלם גם מהבסיס הנדל"ני של המודל, המעודד הפרדה בין אזורי מגורים בעיר — הפרדה היוצרת הומוגניות אתנית ומעמדית, ומבוססת על אינטגרציה בתוך השכונה ועל סגרגציה בין השכונות, שמאפשרת לבסס את ערכה של יחידת הדיור כנכס מעמדי וכלכלי על הקישור אל סביבתה.

לתאם בין המרחב הפיסי לבין המערכת החברתית, ולגרום ל"מיזוג גליוות" באמצעות יצירה מאולצת של יחסי שכנות (ראו גליקסון 1967 ; סלייפר 1992).

כתוצאה מהמיקום השולי והפריפריאלי של השיכון הציבורי, דווקא האוכלוסייה החלשה – אוכלוסיית ה"זכאים" – נאלצה, כאמור, לשאת בנטל ההוצאות שנבעו, בין היתר, מריחוק השיכון ממרכזי תעסוקה ושירותים. אך בנוסף, ההפרדה הגיאוגרפית מאזורי המגורים של האוכלוסייה הוותיקה והמבוססת, אשר ברוב המקרים היתה קשורה למוקדי הכוח הפוליטיים, הכלכליים והחברתיים, קיבעה את השוליות של סביבות השיכון הציבורי (כהן 1966). שכונות שנתמכו פוליטית על ידי הממסד השלטוני שמרו על מעמדן, ואילו שכונות המהגרים החדשות לא הצליחו להעלות את הסטטוס החברתי והכלכלי שלהן.³² כלומר, השוליות של השיכון הציבורי לא היתה רק גיאוגרפית, אלא גם תרבותית, פוליטית וכלכלית. סביבת השיכון הציבורי יצרה את השוליים, באמצעות מיקום אוכלוסייה שולית בפריפריה, ובאמצעות הפרדה גיאוגרפית-חברתית-תרבותית שהציבה את השיכונים בחלקו התחתון של סולם הסטטוס החברתי-כלכלי באופן שעוד הגביר עם השנים את הניתוק והבידוד (Law Yone and Kallus, forthcoming).

המרחבים הנפרדים של הפריפריה (יפתחאל 1997 ; פייגה 1998) בולטים במיוחד על רקע מרקם היחסים האזורי שעליו התבסס התכנון של הערים החדשות, אשר לא עלה יפה במציאות הישראלית. בהתבסס על "תורת המקומות המרכזיים" (Christaller 1966 [1933]),³³ ובמטרה להגיע למדרג יישובים מאוזן (Losch 1954), נעשה ניסיון לייצר "שיתוף אזורי", באמצעות מערך היררכי של יישובים התלויים זה בזה חברתית וכלכלית, ומקיימים יחסי גומלין בצריכה, בשיווק, בחינוך ובתרבות. אולם, למרות המאמץ התכנוני והביצועי שהושקע בפיתוח האזורי,³⁴ ולמרות הריחוק הגיאוגרפי מהמרכז, המשיך העורך הכפרי הוותיק, שכלל קיבוצים ומושבים, לשמור על אוטונומיה תוך קיום קשריו עם המרכז. כתוצאה מכך, הערים החדשות לא הצליחו להפוך למוקדים עירוניים, ונתרו שוליות ומנותקות. גם תשתיות התחבורה והתקשורת, שהנציחו את המרכזיות של המרכז, לא אפשרו לערים אלה להתגבר על הבידוד והשוליות של מיקומן.

2. האחדה

תפיסת המודרניזציה של הקולטים, "אסטרטגיית האפורופסות" כפי שמכנה אותה ליסק (1999, 66–74), גרסה כי "כור ההיתוך", שבמסגרתו היו המהגרים אמורים לאבד את

³² ראו, לדוגמה, את ההבדל בין קרית חיים, קרית ביאליק וקרית מוצקין, אשר נבנו כשכונות עובדים ובין קרית ים, אשר נבנתה כשכונת עולים.

³³ למרות הטענה כי תכנון הערים החדשות התבסס על תיאוריות קיימות, במיוחד על משנתו של קריסטלר, טען צוות מינהל התכנון כי הגיע לתוכנית תפרוש אוכלוסייה בעלת מבנה היררכי, מבלי שהיה מודע כלל לקיומה של תורה זו (שכטר 1990).

³⁴ דוגמה מובהקת למאמץ כזה מהווה תכנון ההתיישבות האזורית בחבל לכיש בתחילת שנות החמישים.

זהותם הישנה ולקבל על עצמם זהות ישראלית, יתורגם למעורבות נמרצת של המדינה בכל תחומי חייהם, החל בהחלטה היכן יגורו וכלה בקביעת אופן ניהול חייהם — היכן יעבדו, השפה שידברו, אופן חינוך ילדיהם, ואפילו נושאים הקשורים ביחסי אישות ובהגיגינה. אורח החיים של המהגרים והרגלי המגורים שלהם, שנתפסו כתת-נורמטיביים, נדרשו לעבור תהליך שעיקרו התאמה לסטנדרט — סטנדרט, שהתבסס על תפיסה רציונלית ופונקציונלית של מרחב המחיה, השואף "לאופטימום תיאורטי מחושב של צורות מגורים, ואין הוא יכול להתבסס על מסורת שהיא" (גליקסון 1959, 82). המטרה היתה לפתור את "בעיית הדיור" בכלים "מדעיים", על ידי פישוט המושג של צרכים אנושיים למינימום הכרחי ופיתוח סטנדרטים מינימליים לדיור.³⁵ הדיירים לא הוחשבו כפרטים ייחודיים, אלא כיחידה חברתית שיחידת הדיור היתה אמורה להציע לה פתרונות אכסון. בהתאם, הדין האדריכלי התמקד בכלי הקיבול המתאימים והיעילים ביותר ל"אריזת" יחידה חברתית זו — "משפחת עולים ממוצעת".³⁶ סביבות המגורים, שתוכננו כך, הושתתו על ארגון מרחבי סדרתי וחזרתי של אלמנטים בנייניים, כשהמטרה היתה לארוז מספר גדול ככל האפשר של יחידות דיור ביחידת שטח נתונה, תוך יצירת יחסים מורפולוגיים מורכבים על מנת להשיג יעילות מקסימלית בשימוש במרחב. בהקשר זה מספר האדריכל דן איתן כיצד "המצאת" פיר האוורור לחזרי השירות אפשרה לשחרר את הקיר החיצוני של הדירה ממיקום המקלחת והשירותים לאורכו. על ידי כך היה אפשר לקצר את הקיר החיצוני של כל דירה, ולהכניס במגרש של מאה מטר מרובע, בשטח שקודם לכן הכיל רק 12 דירות, עוד 20 דירות (וורגפט 1999).

יתרה מזו, כיוון שפרויקט השיכון הציבורי פעל על בסיס כלכלי, ובתוך מסגרת אדמיניסטרטיבית נוקשה, החיפוש אחר ה"אריזות" האידיאליות הושתת על סטנדרטיזציה צורנית של האלמנטים הבנייניים. התכנון, הייצור וההרכבה של סביבות המגורים מאלמנטים אלה אפשרו להעמיד סביבת מגורים שהיא "קו ייצור", העונה על דרישות של יעילות וכלכליות. במלים אחרות, מה שהושג היה שעתוק סדרתי וחזרתי של סביבת המגורים — הן של הבניין וחלקיו והן של הבניין ומיקומו במרחב.

לא אחת נרמז, כי האחדה כזו של המרחב נבעה מהתכוונות חברתית, המבוססת על שאיפה לשוויוניות (Tafari and Dal Co [1976] 1986). אולם, אין ספק כי ביסוס השיכון הציבורי על רעיון תיאורטי — מודל רעיוני של סביבה אוטופית — וניתוקו ממשמששוי, באופן שבו הוא תוכנן, עוצב ונוהל, פגעו ביכולתו לספק סביבה נגישה חברתית. יתרה מזו, הארגון הסדרתי של חלקי הסביבה ומיקומם השבלוני במרחב התייחסו בשאננות לאיכויות

³⁵ גישה זו מבוססת על ההנחה, כי ניתן להגדיר תנאי קיום מינימליים (existenzminimum). אלכסנדר קליין הוא מהמובילים בפיתוח סטנדרטים לדיור מינימלי, עוד בעבודתו בגרמניה, במסגרת מכון מחקר אשר הוקם במימון הממשלה במיוחד לנושא זה, ובישראל — במחקרו בנושאי שיכון במסגרת הטכניון.

³⁶ ראו, לדוגמה, הצעות ליחידות דיור טיפוסיות המותאמות לגודל משפחה בחוברת: השימוש בשטח יחידת המגורים (משרד העבודה 1959).

הייחודיות של המקום, שבו הם עוצבו ושאותו עיצבו. כך, האבסטרקציה של המוצר האדריכלי, הנוצרת תוך דה־קונקרטיזציה של המרחב, אחראית ליצירה של כל־מקום, שהוא למעשה שום־מקום. למרות שלתופעת השום־מקום ניתן היום סימן פוסטמודרני (Auge 1990; de Certeau 1995), הדבר נעשה בדרך כלל בהתייחסות לסביבה חסרת תבנית ברורה ובעלת עודף "סימנים". לעומת זאת, יצירת השום־מקום המודרניסטי קשורה להתעלמות מזהות וממשמעות, המבוססת על ניתוק הקשרים תרבותיים מקומיים — לא רק כאקט עיצובי־תכנוני אלא בעיקר כאקט פוליטי (Carter et al. 1993; Yeager 1996). התייחסות זו רואה את סביבת המגורים לא רק במנותק מהמקום ומאיכויותיו הייחודיות, אלא גם מהפרטים היושבים בו, תוך שהיא מתעלמת מתחושותיהם, ממאוייהם ומרצונותיהם, ומעודדת ניכור ואנונימיות. דיירים הממודרים במרחבים הפרטיים של דירותיהם, בבניינים חסרי הקשר לאזכורים או לתצורות בעלות משמעות תרבותית, מתקשים לפתח קשר למקום ואכפתיות. הם דיירים אנונימיים, בבניינים סתמיים, חסרי זהות ונטולי שייכות. ואכן, תושבי עיירות הפיתוח מדברים על ההשפעה המצטברת של חיים במקום חסר ייחוד, על תחושה של חיים בשום־מקום הגורמת לרצון מתמיד לחיות במקום אחר (לבנברג 1964; גור 1990). כאשר הם נשאלים היכן היו מעדיפים לגור, רובם מציינים "מקום אחר" (יפתחאל וצפדיה 1999).

3. ארעיות

המהגרים המופנים לשיכון הציבורי הם בעלי מעמד ארעי הנובע מהחלפת ארץ המגורים, אורח החיים והשפה. ארעיות זו מודגשת עוד יותר על ידי הסביבות שאליהן הם מופנים — סביבות המאופיינות ברמת פיתוח ירודה, בבנייני באיכות נמוכה וכתשתיות בלתי מפותחות — מחסור בכבישים ובמדרכות, תאורה בלתי מספקת, שטחים פתוחים בלתי מטופלים, מתקנים מעטים וצמחייה דלה, ותחזוקה כללית ירודה. ההסבר הניתן בדרך כלל למצב זה הוא או כלכלי — מחסור במשאבים, או ארגוני — דחיפות וכוח. אולם, בהתחשב ברמת הפיתוח הנהוגה במקביל במרכז, יש להניח כי הפיתוח בפריפריה קשור לגישה כללית הטוענת, כי סביבות אלה הן תשתית ראשונית לפיתוח עתידי, ו"השיכונים הנבנים הם פשוטים ובלתי משופרים, הניתנים להרחבה ושיפור בעתיד" (טנה 1959, 5–6) — כאשר הדיירים יתחזקו, יהפכו לאזרחים מהשורה ויהיו בידם האמצעים ל"השלמת" סביבתם. יתר על כן, כדיור ממוסד, הנבנה בנפרד מהקשר ספציפי של מקום ואוכלוסייה, יש תמיד יסוד מובנה של ארעיות. כאשר "לא ידוע בזמן תכנון המגורים באזורים החדשים מאיזו עדה יבואו המתישבים" ו"בהגיע העולים לארץ, משתנים דרישותיהם וצורכיהם כדיור שינוי מהיר" (גליקסון 1959, 8) — אין מנוס מחשיבה תכנונית המחייבת "קצוות פתוחים". חשיבה זו מכוונת את הסביבה המתוכננת לדייר הבלתי ידוע, ולכן משאירה אותה במצב שבו ההחלטות הן ברמה העקרונית בלבד. למרות הקושי הראשוני בהערכת עיצובן ותכנונן של סביבות אלה, דווקא בהן טמון פוטנציאל חבוי של פיתוח ומרחב חופש גדול דיו לשינוי ולהתאמה. אולם פוטנציאל זה יכול להתממש רק אם נוצרים תנאים מתאימים לפיתוח.

בתנאי הבעלות שהוצעו לדיירים בשיכון הציבורי, אשר לא עודדו אותם לקחת שליטה על סביבתם (כהן 1966; ורצברגר 1991), לא ניתן לכוחות השוק לפעול, גם בסביבות אשר לכאורה נשאו פוטנציאל מתאים. לעומת זאת, ניתן לראות כיצד סביבות ארעיות בעלות "קצוות פתוחים", אשר התקיימו בהן התנאים הכלכליים ו/או החברתיים המתאימים, נהפכו אטרקטיביות והשילו מעליהן את סממניה של סביבת השיכון הציבורי (למשל רמת-אביב). כאמור, למרות הכוונה הראשונית לעודד רכישה כאסטרטגיה של שמירת יציבות חברתית, אשר נראה היה כי תושג עם הפיכת הדיירים לבעלי בתים, הדירות בשיכון הציבורי ניתנו לעולים בשכירות בעיקר מפני שלא נראה היה כי יוכלו לעמוד בתנאי הרכישה וגם מפני שבמקרים רבים לא היה לעולים עניין ברכישת דירות במקומות שנתפסו על ידיהם כומניים. לעומת זאת, הממשלה, אשר קיבלה על עצמה את הניהול הישיר של שוק הדיור, היתה חייבת לענות לא רק לדרישות הדיור של המהגרים, אלא גם של קבוצות אוכלוסייה אחרות כגון: חיילים משוחררים, פקידי ממשלה והסתדרות, זוגות צעירים, משפחות ותיקות הגרות במצוקת דיור. כך, הקצאת משאבי הדיור נעשתה לא אחת על פי שיקולים קואליציוניים ושתדלנות פוליטית, וכך — לנוכח חולשתם של המהגרים ובשל ירידת לחץ גלי ההגירה — קיבל הדיור לעולים נתח פוחת והולך מן ה"עוגה הלאומית". עקב חשיבות הנושא, המשיכה המדינה (והיא ממשיכה עד היום, אם כי בדרכים שונות) לפקת על שוק הדיור ולווסת את פעילותו, אולם השיכונים הציבוריים; לאחר שמילאו את תפקידם בקביעת הטריטוריה, נשארו מוזנחים ולא זכו לפיתוח.³⁷

החיבור בין סביבה, שבה לא נעשות כל השקעות ציבוריות, לבין נכסי דיור שאינם בבעלות ועל כן אינם פתוחים לכוחות השוק, יוצר מצב שבו הפיתוח הוא סטטי (ורצברגר 1991; Goldman 1996). למותר לציין כי בנכס שאינו בבעלותו, הדייר אינו מעוניין להשקיע באחזקה ובשיפורים, בעיקר מפני שאין תמריץ כלכלי להביא לשדרוגו בשוק הנדל"ן. הבעלות הנמוכה³⁸ מעודדת תהליך דרדר, הנובע ממצב מעגלי שבו אנשים שאינם שולטים על סביבת מגוריהם נוטים להזניח את הדירות ואת סביבתן. כך בדירות בבעלות ציבורית, שבהן נעשית, כאמור, השקעה ציבורית מועטה מאוד במשך השנים, מתגברים עוד יותר ההזנחה וההידרדרות של כלל סביבת המגורים. יתרה מזו, אל מול אי-ההשקעה בפיתוח ובתחזוקה של מאגר יחידות הדיור הישנות, מתבצעת השקעה ניכרת בבניית יחידות דיור חדשות — ללא קשר ישיר לביקוש ולרכישה — בעיקר בטריטוריות נוספות שבהן "נדרשת" נוכחות יהודית. תופעה זו מדרדרת אף יותר את ערך הדירות הישנות.

דבר זה מצביע על סתירה פנימית בתכנון בעל "קצוות פתוחים" בשיכון הציבורי, הנובעת מצד אחד מהרצון להשיג פיתוח דינמי המותאם לתנאים כלכליים ולביקוש, אך מצד

³⁷ פרויקט שיקום השכונות הוא ניסיון מאוחר יחסית של הממסד להידרש לבעיית ההזנחה הפיסית והחברתית של סביבת השיכון הציבורי.

³⁸ לנתוני בעלות על דיור בעירות הפיתוח, ראו אלמלך ולויץ-אפשטיין 1998, 251. לסיבות לבעלות הנמוכה בשיכון הציבורי ראו הבר 1975; ורצברגר 1991.

אחר, מהתנגדות נמרצת לתהליכים ספונטניים, המועצמים על ידי כוחות השוק. השליטה הממסדית הקשוחה בשיכון הציבורי אינה מאפשרת לו להתאים את עצמו לכוחות השוק, כיוון שהיא שוללת תהליכים המבוססים על היצע וביקוש. עם זאת, מהתבוננות בסביבות מגורים אלה ברור, כי מדובר בתהליכים אשר לא הושלמו עדיין. מדובר במקומות אשר לא הגיעו למיצוי מלוא הפוטנציאל הטמון בהם. כלומר, אלה הם מקומות הנמצאים ברמת שימוש, שאינה מותאמת לרצונות וליכולת של המשתמשים, כפי שהם באים לידי ביטוי בפעילות השוק.

4. עמימות

השיכון הציבורי מאופיין בהפרדה קשיחה של שימושי קרקע, ובביטול המדרג שבין המרחב הציבורי לשטחים הפרטיים, זה המאפשר בסביבות מסורתיות לשמור על מרב הפרטיות, מצד אחד, ועל שיתופיות וקהילתיות, מצד אחר. אימתן ביטוי למצבי ביניים אינו מאפשר שימוש באזורים סמי-ציבוריים, היוצרים בסביבות אחרות חופש וגמישות. בהתאם לכך, אם משווים סביבה מודרנית לסביבה המתקיימת בקהילות אגרריות – אשר הצליחו להתנגד למגמות קפיטליסטיות ולשמור על רמה מסוימת של שיתופיות וקהילתיות – ניתן לראות, אפילו היום, כיצד המרחב הציבורי נתפס כהרחבה של המרחב הפרטי, וכיצד הוא משמש לצורך הוצאת חלק מהפעילויות מהתחום הפרטי אל התחום הציבורי. בקהילות כאלה, השטחים שבסביבת הדירות – הרחבות, המדרגות והמרפסות – משמשים שטחי עבודה וביילוי, ומאפשרים לאנשים להיות בסמיכות לחללים הפרטיים, אך בכל זאת לשהות במרחב הציבורי על ידי ישיבה בפתחי הבתים – ב"רווח" שבין הפרטי לציבורי.

מניעת חזקה על טריטוריות מוגדרות, טשטוש בעלויות ויצירת נתק בין הפרטי לציבורי, המאפיינת את השיכון הציבורי, קשורה להתפתחויות הכלכליות של סוף המאה הקודמת, שהביאו לעלייתו של המעמד הבינוני. בעקבות התפתחויות אלה אף נוצרו הגדרות חדשות של מרחבים, ונדרשו חוקים חדשים לקביעת חזקה, אחריות, אופני שימוש וצריכה (Habermas 1989). התפתחויות אלה הובילו להפרדה קשוחה בין מרחבים פרטיים למרחבים ציבוריים. הפרדה זו הפכה את הדירה הפרטית למקדש האינדיבידואליזם, בעוד שמעבר לקירותיה נמצא המרחב הציבורי – השממה המודרנית, השייכת לכל אך למעשה אינה שייכת לאיש, ולפיכך מהווה שטח הפקר שלאיש אין אינטרס לשמרו ולטפחו.

באופן פרדוקסלי, הפרדה קשוחה זו בין הפרטי לציבורי קשורה דווקא למשימות הנאורות של האידיאולוגיה המודרניסטית בתכנון ובאדריכלות, שביקשה לייצר אדם חדש כשביל חברה חדשה, וצידדה כמודל של שיתוף ושוויון חברתי. ל"אדם החדש" הוצע, באמצעות הטכנולוגיה והתיעוש, ארגון אלטרנטיבי של בניין המגורים וחלל הדירה, המותאם לאורח חיים אשר על פיו מצטמצמים מאוד תפקידי הטריטוריה הפרטית לטובת מתקנים ושטחים ציבוריים. כך למשל ב-Unite d'Habitation, במרסיי שבצרפת, פרויקט מגורים חדשני מתחילת שנות החמישים, הדירה היא רק תא בסיסי בתוך מערכת שכונתית מפותחת

מאוד, המציעה, לצד שירותי ציבור קהילתיים מגוונים, גם שירותי תמך ליחידה המשפחתית, כגון הסעדה, כביסה, ניקיון ושמירה על הילדים. סידור זה מאפשר ליחידת הדיור לשמור על יעילותה המקסימלית במסגרת גודל מינימלית ביותר (Le Corbusier 1950). אולם, מתברר כי גישה פטרנליסטית זו, אשר אינה מתחשבת בכמיהה לתחימה של מרחב פרטי, יוצרת התייחסות מופשטת ועמימות בכל הנוגע למהות המרחב הפרטי — היחידה האינטימית של הפרט והמשפחה — לעומת המרחב הציבורי, המורכב מהשטחים המשותפים לכל. הגדרה בלתי ברורה זו של הבעלויות על המרחבים השונים יוצרת אי־בהירות בכל הנוגע ליכולת הפעולה של הדייר במרחב הציבורי, ומגבירה את תחושת חוסר השליטה שלו/ה. לתוך חלל בלתי מוגדר זה נכנס בדרך כלל הממסד, המקבל על עצמו את השליטה במרחב הציבורי, והופך אותו ממרחב ציבורי למרחב ממסדי. הרשות המקומית היא האחראית לטיפול בשטחים הפתוחים ובהתאמתם לשימושים שונים, בעוד שלדיירים אין אפשרות לפעול במרחבים אלה, והם נדחקים עוד יותר לגבולות הדירה.

ייתכן, כי הנטייה הגוברת להגדרה של מרחב פרטי ולהתבדלות גדולה ככל הניתן ממרחבים משותפים, המתבטאת בכמיהה העצומה לבית פרטי עם גינה, מתפתחת כהתרסה כנגד העמימות של השיכון הציבורי. ככל הידוע, אין עדיין מידע מחקרי המאושש הנחה זו, אולם הקולות הנשמעים בציבור — בצד נתוני רכישת דירות — מצביעים, בין השאר, גם בכיוון זה.

קול הריבון, קול הממון — והקול האנושי

בימים אלה שוב עולה סוגיית השיכון הציבורי של שנות החמישים אל סף הדיון הציבורי. הנושא עולה הן בפורום המקצועי, המתמקד בהערכת הישגיו האדריכליים והתכנוניים של השיכון הציבורי, ונוטה להצדיק, רטרוספקטיבית, את המהלכים המקצועיים של התקופה (למשל, טוביה ובוגה 1999); והן בפורום הציבורי-פוליטי, המתמקד בתביעת דיירי הדיור הציבורי כי המדינה תשקול מחדש את זכויותיהם לחזקה על הדירות. בשני הפורומים כאחד נידונה היעילות החברתית והכלכלית של השיכון הציבורי, אך דיון זה מתקיים עדיין בגבולות השיח המדינתי ההגמוני, כלומר: מנקודת הראות של תרומת השיכון הציבורי למדינה ותפקידו ב"קליטת עלייה".

במאמר זה הראינו, כי דרוש דיון ביקורתי יותר בסוגיית השיכון הציבורי, תוך התבוננות באופני הכללתו בסדר היום הלאומי והממסדי. סדר יום זה, המוסווה בדרך כלל בשיח ההגמוני, היה מכוון (ועדיין מכוון) להשגת שתי מטרות עיקריות: הראשונה היא מטרה מדינית, אשר מתייחסת למהגרים כאל משאב מדיני, כאמצעי להטמעת הריבונות של המדינה בטריטוריות מתהוות. השנייה היא מטרה לאומית, המתבטאת בשימוש בנוף הבנוי — המרחב המעוצב — כבסיס ליצירת זהות חדשה, הן כלפי חוץ — של מדינה המשליטה את ריבונותה בטריטוריה לאומית; והן כלפי פנים — של חברה הומוגנית המורכבת מאזרחים

נאמנים, מסופקים וממושמצים. בכך אנו מציעים לראות בשיכון הציבורי לא רק מאפיין של בניין המדינה, אלא גם גורם מעצב מרכזי של האומה, ושל זהותה ותרבותה.

במילוי מטרות אלה לסביבה הבנויה תפקיד מרכזי. כאובייקט פסי, השיכון הוא סמל מוחשי, ועל כן מצויד בעוצמה המאפשרת להעביר מסרים ממסדיים לאומיים, הן מבחינה ויזואלית – כנוף ממסדי – והן מבחינת השימוש היומיומי בו, כסביבה ממסדית. יתרה מזו, הוא ניתן בקלות לפירוש כ"מתנה" של הממסד (של הריבון לנתיניו), מתנה בעלת ערך כלכלי ורווחתי כאחד. אולם, בדיוק אפיון זה של השיכון הציבורי הוא ההופך אותו מבית למיכל אכסון. כלומר, השיכון, המהווה מעטפת פיסית – אריזה מרחבית – המעניקה מחסה וקורת גג, קובע גם את גבולות החופש והביטוי האישי והתרבותי.

בהקשר זה נשאלת השאלה אם הדרך שבה נקבעו דפוסיו של השיכון הציבורי בישראל, כחלק ממהלכי המודרניזם שהיווה כלי מרכזי להנחלת הקדמה והפיתוח, היו אכן כורח השעה והמציאות? הייתכן שהיו מסלולים אחרים של פיתוח – אנושיים יותר? חופשיים? פתוחים? בעקבות טענתנו העיקרית, כי התכונות המרחביות של השיכון הציבורי משקפות את הדרך שבה אימץ הממסד הציוני את עקרונות המודרניזם לצרכיו, מתעוררת השאלה אם אימוץ זה היה חייב להביא לסביבות המגורים המוזנחות שאנו עדים להן היום. מחקרים מורים, כי בארצות שונות הותאם המודרניזם לסביבות ייחודיות בצורות מגוונות. רייט (Wright 1996) טוענת כי המודרניזם האמריקני הדגיש קהילתיות וערכים אנושיים, בעוד שהולסטון (Holston 1989) מתאר גיוס של המודרניזם ליעדים פוליטיים בהקמת העיר ברזיליה.

לאור התהליכים המתרחשים היום בחברה ובכלכלה הישראלית, עולה גם השאלה מה הם סיכויי השיכון הציבורי, במתכונתו הנוכחית, להפוך לסביבת מגורים מותאמת יותר לתושביה. אין ספק, כי המציאות העכשווית אינה תוצר שנות החמישים בלבד. היא משקפת באופן ברור גם את המדיניות החברתית והכלכלית של ארבעים השנה שחלפו. אולם, הסביבה הבנויה של השיכון הציבורי אינה מתוכננת ומעוצבת רק על ידי כוחות "מלמעלה". מהות הייצור החברתי של המרחב הוא תהליך דיאלקטי, המשלב בין כוחות התובעים יחסים של שליטה, עוצמה וכוח, וכנגדם – כוחות מחאה והתנגדות של תושבים, אשר באמצעות מעשים יומיומיים, פרטיים וקולקטיביים, משפיעים על דמותו הסופית של המרחב. נשאלת השאלה אם לכוחות אלה ש"מלמטה" נשאר עדיין מרחב פעולה כלשהו. האם יכול קולם של תושבי השיכון הציבורי להישמע, במציאות שבה קול הריבון וקול הממון שלובים זה בזה ושולטים בשיח?

השאלה אינה עדיפות של ההיגיון הכלכלי על ההיגיון הלאומי. אין ספק, כי עד עתה היתה ידו של ההיגיון הלאומי על העליונה. אולם "הצטמקות המדינה" מעבירה את הדגש אל ההיגיון הכלכלי, כפי שמראים הן סימני הפיתוח בסביבות המגורים והן הדיון הציבורי-פוליטי. מדובר בזירה שבה לכוחות השוק תפקיד מרכזי של הובלה ושינוי, ושבה למדינה נותרו תפקידי בלימה וויסות בלבד. ההסתמכות על כוחות אלה הביאה עד כה לדיכוי

של כוחות אחרים — הכוחות המקומיים, המבטאים את קולו האמיתי של השיכון הציבורי כמקום שבו גרים אנשים. נשאלת השאלה האם יוכלו כוחות אלה להשתתף באופן פעיל בדיון על עתיד השיכון הציבורי.

ביבליוגרפיה

- אלמלך, יובל, ונח לוינ'אפשטיין, 1998. "הגירה ושיכון בישראל: מבט נוסף על אי-שוויון אתני", מגמות ל"ט (3): 243–269.
- אלתרמן, רחל, וארזה צ'רצ'מן, 1991. התוכנית לשיקום שכונות בישראל: הניסוי הגדול ולקחיו, עקד ומוסד שמואל נאמן, חיפה.
- אלבוים-דרור, רחל, 1993. המתור של אתמול, יד בן צבי, ירושלים.
- אפרת, אלישע, 1987. עיירות הפיתוח בישראל, עבר או עתיד? אחיאסף, תל-אביב.
- בורכוב, אליהו, ודוד פינס, 1966. "המדיניות הקרקעית", רבעון לכלכלה 13(49–50): 64–80.
- , 1975. "התייקרות הדירות בישראל וגורמיה", רבעון לכלכלה 22(84–85): 55–67.
- בן-פורת, אמיר, 1999. היכן הם הבורגנים ההם? תולדות הבורגנות הישראלית, מאגנס, ירושלים.
- בר-גל, יורם, 1993. מולדת וגיאוגרפיה במאה שנות חינוך ציוני, עם עובד, תל-אביב.
- ברוך, מירה, בן-ציון, אורי, ונעמי כרמון, 1990. "הערכת הפרויקט לשיקום שכונות המצוקה בישראל: על צמצום הפערים בחברה הישראלית ועל סטטוס השכונות", רבעון לכלכלה 40(143): 440–471.
- ברקאי, זאב, 1981. "על מדיניות השיכון ובעיות יישומה", ביטחון סוציאלי 21: 162–169.
- גונן, עמירם, 1979. "הגיאוגרפיה של השיכון הציבורי בערי ישראל", ביטחון סוציאלי 18–19: 22–36.
- גונן, עמירם, ושלמה חסון, 1974. "הבדלים עדתיים בשינוי מקום מגורים: שינוי העולים בשולי ערים בינוניות בישראל", מגמות כ/3: 310–315.
- , 1981. "השיכון הציבורי כאמצעי גיאוגרפי-פוליטי בערי ישראל", מדינת, מימשל ויחסים בינלאומיים 18: 25–37.
- גור, בתיה, 1990. מכביש הרעב שמאלה, תמונה קבוצתית עם נשים, גברים וילדים בעירת פיתוח, כתר, ירושלים.
- גורביץ', זלי, וגדעון ארן, 1991. "על המקום (אנתרופולוגיה ישראלית)", אלפיים 4: 9–44.
- גינזברג, יונה, 1964. תחלופת דיירים בשיכונים עולים — כתיים וגבעת אולגה, משרד השיכון, ירושלים.
- גינזברג, יונה, ואליה ורצברג, 1988. "הגורמים לתחזוקת בנייני מגורים: השפעת השיפוץ בפרויקט השיקום", מגמות ל"א(3–4): 439–449.
- גליקסון, ארתור, 1959. "בעיות תכנון המגורים בערים ובשכונות החדשות", השיכון הציבורי, ערך חיים דרין-דרבקין, גדיש, תל-אביב, עמ' 81–86.
- , 1967. "יחידת המגורים האינטגרלית", אדם-אזור-עולם (רבעון משרד השיכון) 3: 94–107.
- גרייצר, איריס, 1982. שכונות עובדים: ניסויים בעיצוב נוף עירוני על ידי אידיאולוגיה חברתית

- בארץ-ישראל של תקופת המנדט הבריטי, חיבור לקראת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, החוג לגיאוגרפיה, ירושלים.
- דהאן-כלב, הנרייט, 1996. "זהות ישראלית – בין עולים לוותיקים", בין עולים לוותיקים, ישראל בעלייה הגדולה 1948–1953, ערכה דליה עופר, יד בן צבי, ירושלים, עמ' 177–190.
- הרין-דרבקין, חיים, 1955. שיכון וקליטה בישראל, גדיש, תל-אביב.
- , 1959. השיכון הציבורי: סקירות והערכות של השיכון הציבורי בישראל בתקופת העשור 1948–1958, גדיש, תל-אביב.
- הבר, עליזה, 1975. האוכלוסייה והבנייה בישראל 1948–1973, משרד השיכון, ירושלים.
- הירש, אילה, 1988. התוכנית להרחבת דירות במכלול הפעולה השיקומית, משרד השיכון, ירושלים.
- הירש אילה ורות שרשבסקי, 1968. תגובת הדיירים על תכנון הדירה והשכונה ב"שיכון לדוגמה" בבאר-שבע, משרד השיכון, ירושלים.
- וורגפט, נורית, 1999. "ולו ידעו הפיגומים לשיר", כל העיר, 30.7.99, עמ' 86–86.
- ורצברגר, אילה, 1991. הפרטת השיכון הציבורי בישראל, נייר דיון מס' 5–91, אוניברסיטת תל-אביב, המרכז לפיתוח ע"ש פנחס ספיר, תל-אביב.
- זסלבסקי, דוד, 1954. שיכון עולים בישראל, בניין, תכנון ופיתוח, עם עובד, תל-אביב.
- חיותין, מיכאל, 1996. "שבעת גלגולי הנפשות של הנוף המחפש מחבר", מראה מקום: ארבע גישות באדריכלות נוף בישראל, אוניברסיטת תל-אביב, הגלריה האוניברסיטאית לאמנות ע"ש גניה שרייבר, תל-אביב, עמ' 25–29.
- טוביה, מרים, ומיכאל בונה (עורכים), 1999. בניין הארץ: שיכונים בשנות החמישים, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- טנה, דוד, 1959. "משימות השיכון הציבורי", השיכון הציבורי, ערך חיים הרין-דריבקין, גדיש, תל-אביב.
- יפתחאל, אורן, 1997. "ביניי אומה וחלוקת המרחב ב'אתנוקרטיה הישראלית': התיישבות, קרקעות ופערים עדתיים", עיוני משפט כ"א(3)(ינואר): 663–637.
- יפתחאל, אורן, וארז צפדיה, 1999. מדיניות וזהות בעיר הפיתוח: השפעת התכנון על יוצאי צפון אפריקה 1952–1998, מרכז הנגב לפיתוח אזורי, המחלקה לגיאוגרפיה ופיתוח סביבתי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע.
- יצחקי, גלעד, 1982. "הקרקע והפיתוח כמרכיב במחיר הדירה", קרקע 23: 11–13.
- כהן, אריה, 1966. "בעיות של עיירות פיתוח ושיכונים עירוניים", רבעון לכלכלה 49–50: 117–131.
- כרמון, נעמי, 1989. שיקום שכונות בישראל – הערכת תוצאות, עקד ומוסד שמואל נאמן למחקר במדע וטכנולוגיה, הטכניון, חיפה.
- , 1999. "מדיניות השיכון של ישראל: 50 השנים הראשונות", המדיניות הציבורית בישראל, ערכו נחמיאס, דוד, וגילה מנחם, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים.
- כרמון, נעמי, ורברט אוקסמן, 1981. שיקום עצמי של הדיור בשכונות מצוקה, עקד ומוסד שמואל נאמן, חיפה.

- כרמון, נעמי, ותמר גבריאלי, 1982. שיקום עצמי לעומת שיקום ממוסד — ניתוח משווה, עקד ומוסד שמואל נאמן, חיפה.
- לה קורבוזיה, [1923] 1998. לקראת ארכיטקטורה, תרגם מצרפתית: עידו בסוק, הוצאת כבל, תל-אביב. לבנברג, עליזה, 1964. פרקי קריית-שמונה, הוצאת שוקן, ירושלים ותל-אביב.
- לויין, יוברט, ורחל קלוש, 1994. דיור בישראל: מדיניות ואישוויון, מרכז ארווה, תל-אביב. ליסק, משה, 1999. העלייה הגדולה בשנות החמישים: כישלוננו של כור החיתוך, מוסד ביאליק, ירושלים.
- מדינת ישראל, 1959. תוכנית שיכון לחמש שנים: תחזית לצורכי הדיור 1960–1965, מוגש מאת שר העבודה לממשלה, משרד העבודה, ירושלים.
- משרד העבודה, 1959. השימוש בשטח יחידת המגורים, אגף השיכון, ירושלים.
- סבירסקי, שלמה, 1981. לא נחשלים אלא מנוחשלים, מחברות למחקר וביקורת, חיפה.
- סליפר, יוסף, 1992. בחכמה ייבנה בית, ארץ — מחקרים ופרסומים בגיאוגרפיה, תל-אביב.
- ספילרמן, סימור, 1996. "הורשת נכסים כלכליים — בעלות על דירה", הקצאת משאבים לשיירות חברתיים, ערך י. קופ, המרכז לחקר המדיניות החברתית בישראל, ירושלים, עמ' 99–120.
- עפרת, גדעון, 2000. "הקשר בין הציונות לעיצוב ולאמנות בשנים המוקדמות", הרצאה במסגרת יום עיון: הסגנון הציוני, עמותת האדריכלים, תל-אביב (5 בינואר).
- פיגה, מיכאל, 1998. "ארכאולוגיה, אנתרופולוגיה ועיירות פיתוח", ציון, ס"ג: 441–459.
- פירר, רות, 1986. "הדימוי של עדות המזרח", עיונים בחינוך 45 (יוני): 23–34.
- פישלזון, גדעון, ומנחם רונן, 1992. שוק המשכנתאות בישראל 1950–1990, נייר עבודה מס' 9–92, מכון פרדר, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.
- צ'רצ'מן, ארזה, ויונה גינזברג, 1980. המגורים בבניינים רבי-כניסות — עמדות הדיירים ודפוסי התנהגותם, משרד הבינוי והשיכון, ירושלים.
- קרן בת-שבע רוטשילד, "מחקר טיפוסי מגורים לעולים [1957] 1959", הנדסה ואדריכלות י"ז (תמוז-אב): 186.
- קדר, סנדי, 1998. "זמן של רוב, זמן של מיעוט: קרקע, לאום ודיני ההתיישנות הרוכשת בישראל", עיוני משפט כ"א (3) (ינואר): 556–746.
- קירש, קרין, 1994. שכונת וייסנהוף — דיור ניסיוני — הוורק בונד הגרמני שטיטגרט 1927, מוזיאון תל-אביב לאמנות, תל-אביב.
- קרק, רות, 1993. "ניצני עיצוב רשויות ומדיניות הקרקע הממלכתית במדינת ישראל (חלק א)", קרקע 36: 31–44.
- רוזנהק, זאב, 1996. מדיניות השיכון והערבים בישראל 1948–1977, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, ירושלים.
- רייכמן, שלום, 1979. ממאחז לארץ מושב: יצירת המפה היישובית היהודית בארץ-ישראל 1918–1948, יד בן-צבי, ירושלים.
- שכטר, אביטל, 1990. מתכננים, פוליטיקאים, ביורוקרטים: הניסיון הישראלי בתכנון הפיסי בשנות המדינה הראשונות, עבודת מגיסטר, הטכניון, הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים, חיפה.

- שרון, אריה, 1951. תכנון פיסי בישראל, המדפיס הממשלתי, ירושלים.
- Alon-Mozes, Tali, 1998. "Shaping the Open Landscape — Creating Hebrew Residential Garden," a paper presented in the conference *50 Years of Planning in Israel: Theory and Practice*. Haifa: Technion, Faculty of Architecture and Town Planning.
- Andersen, Perry, 1974. *Lineages of the Absolutist State*. London: Verso.
- Auge, Marc, 1995. *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. London: Verso.
- Carter, Erica, Donald, James, and Judith Squires, 1993. *Space and Place: Theories of Identity and Location*. London: Lawrence and Wishart.
- de Certeau, Michel, 1990. *L'Invention de Quotidien*. Paris: Gallimard, Folio-Essais.
- Carmon, Naomi, and Daniel Czamanski, 1992. "Housing in Israel, 1948–1988: From Planned Economy to Semi-free Market Management," *Housing Science* 16(1): 470–590.
- Christaller, Walter, [1933] 1966. *Central Places in Southern Germany*, trans. from German C.W. Baskin. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Conrads, Ulrich, 1964. *Programs and Manifestos on 20th Century Architecture*. Cambridge: MIT Press.
- Drabkin-Darin, Haim, 1957. *Housing in Israel: Economic and Sociological Aspects*. Tel Aviv: Gadish Books.
- Fialkoff, Chaim, 1993. "Israel's Privatized Housing Policy during an Era of Massive Immigration," *Public Services Under Stress: A Canadian-Israeli Policy Review*, ed. Arthur M. Kruger, David Morley, and Arie Shachar. Jerusalem: Magnes, pp. 68–84.
- Frampton, Kenneth, 1980. *Modern Architecture: a Critical History*. New York: Oxford University Press.
- Golan, Arnon, 1998. "Jewish Nationalism, European Colonialism and Modernity: The Origins of the Israeli Public Housing System," *Housing Studies* 13 (4): 487–505.
- Gonen, Amiram, 1995. *Between City and Suburb*. Aldershot and Brookfield: Avebury.
- Goldman, Laurie S., 1996. Residents' Perspectives on the Difference that Housing Tenure Makes: The Case of Beit Shean's Amidar Neighborhoods, Master thesis. Haifa: Technion, Faculty of Architecture and Town Planning.
- Gregory, Derek, 1994. *Geographical Imaginations*. London: Blackwell.
- Habermas, Jürgen, 1989. *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Howard, Ebenezer, [1902] 1985. *To-morrow: a Peaceful Pathway to a Real Reform* [Published in 1902 as *Garden Cities of Tomorrow*]. London: Attic Books.

- Holston, James, 1989. *The Modernist City: An Anthropological Critique of Brasilia*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Jackson, Peter, and Jan Penrose, 1993. *Constructions of Race, Place and Nation*. London: UCL Press.
- Jameson, Fredric, 1985. "Architecture and the Critique of Ideology," *Architecture, Criticism, Ideology*, ed. Joan Ockman. Princeton: Princeton Architectural Press, pp. 51–87.
- Kark, Ruth, 1995. "Planning, Housing and Land Policy 1948–1952: The Formation of Concepts and Governmental Frameworks," *Israel — The First Decade of Independence*, ed. S.I. Troen, and N. Lucas. Albany: State University of New York Press, pp. 461–494.
- Kimmerling, Baruch, 1983. *Zionism and Economy*. Cambridge: Schenkman Publishing Co.
- Klaff, Vivian Z., 1980. "Residence and Integration in Israel: A Mosaic of Segregated Peoples," *Studies of Israeli Society*, ed. E. Krausz. New Brunswick: Transaction Books.
- Law Yone, Hubert, and Rachel, Kallus, forthcoming. "The Dynamics of Ethnic Segregation in Israel," *The Power of Planning: States, Communities and Social Change*, ed. Oren Yiftachel, Jo Little, David Hedgcock, and Ian Alexander. London: Kluwer Academic Publishers.
- Le Corbusier, 1950. *L'Unite d'Habitation de Marseille*. Paris: Le Point well.
- Lefebvre, Henri, 1991. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
- Lerman, Robert, Eliahu, Borukhov, and Dan Evron, 1985. *Project Renewal's Housing Initiatives: Their Impact on Housing Conditions and Housing Values*. Jerusalem: Brookdale Institute.
- Losch, August, 1954. *The Economics of Location*, trans. W.H. Woglom and W.F. Stolper. New Haven: Yale University Press.
- Marcuse, Peter, 1978. "Housing Policy and the Myth of the Benevolent State," *Social Policy* (Jan./Feb.): 21–27.
- Nitzan-Shiftan, Alona, 1996. "Contested Zionism — Alternative Modernism: Erich Mendelsohn and the Tel Aviv Chug in Mandate Palestine," *Architectural History* 39: 147–180.
- Perry, Clarence, [1929] 1974. "The Neighborhood Unit, a Scheme of Arrangement for the Family-Life Community," *Neighborhood and Community Planning*. New York: Regional Plan of New York and its Environs, vol. VII. Reprint in 1974, New York: Arno Press.
- Rowe, Colin, [1976] 1982. *The Mathematics of the Ideal Villa and Other Essays*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Sharon, Arie, 1952. "Planning in Israel," *Town Planning Review* XXIII(1): 66–82.
- , 1976. *Kibbutz + Bauhaus — an Architect's Way in a New Land*. Jerusalem: Masada.
- Sternhell, Zeev, 1998. *The Foundation Myths of Israel*. Princeton: Princeton University Press.
- Stock, Ernst, 1988. *Chosen Instrument: The Jewish Agency in the First Decade of the State of Israel*. Jerusalem: Hertzl Press.

- Strong, Anna Louise, 1971. *Planned Urban Environments*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Tafuri, Manfredo, and Francesco Dal Co, [1976] 1986. *Modern Architecture*, trans. Robert Erich Wolf. New York: Electa and Rizzoli.
- Troen, Ilan, 1988. "The Transformation of Zionist Planning Policy: From Rural Settlements to an Urban Network," *Planning Perspectives* 3: 3–23.
- Van Vliet, Willem, 1984. "Housing Policy as a Planning Tool," *Urban Studies* 22: 105–117.
- Werczberger, Elia, and Nina Reshef, 1993. "Privatization of Public Housing in Israel: Inconsistency or Complementarity?" *Housing Studies* 8(3): 195–206.
- Wright, Gwendolyn, 1996. "Modernism and the Specifics of Place," *The Geography of Identity*, ed. Patricia Yeager. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Yeager, Patricia (ed.), 1996. *The Geography of Identity*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Yiftachel, Oren, 1992. *Planning a Mixed Region in Israel: The Political Geography of Arab-Jewish Relations in Galilee*. Aldershot: Avebury.
- Yiftachel, Oren, and Avinoam Meir, 1998. "Frontiers, Peripheries and Ethnic Relations in Israel: an Introduction," *Ethnic Frontiers and Peripheries: Landscapes of Development and Inequality in Israel*, ed. O. Yiftachel, and A. Meir. Boulder: Westview, pp. 1–11.
- Zerubavel, Yael, 1996. "The Forest as a National Icon: Literature, Politics, and the Archeology of Memory," *Israel Studies* 1: 60–99.